

શ્રી
આર્યોત્કર્ષક (વ્યાયોગ)

તથા

વિક્રમોદય અથવા ઉત્તરમર્ત્તહરિ (અંક),

સંસ્કૃત સાહિત્ય શાસ્ત્રાનુસાર.-

રચનાર

હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, બી.એ.એલ.એલ.બી.

“હશે, હશે પ્રિય! વિસારે ક્ષણભરે ઉદય ઉદય થાશે!”

“પ્રકાશ અરણ્યો ઝળહળતો ફુંકે દીપે સ-વિલાસે!”

“ઊઠ ઊઠ ઉત્સાહે!”

(કોમુદી માધવ.)

અમદાવાદમાં

મામાની હવેલીમાં યુનાઇટેડ પ્રીંટીંગ અને જનરલ

એજન્સી કંપની “લિમિટેડ” ના પ્રેસમાં

છાપી પ્રસિદ્ધ કરનાર

રણછોડલાલ ગંગારામ.

(ગ્રંથ સ્વામિત્વના સર્વ હક કર્તાએ રાખ્યાછે.)

સંવત્ ૧૯૩૯.

સને ૧૮૮૩.

કિંમત ૯ પાના.

ANYOTKARSHAKA.

OR

“THE REGENERATOR OF THE ARYAS.”

AND

VIKRAMODAYA.

arut

OR

“THE RISE OF VIKRAMADITYA”

(Dramatic pieces, in one act each, as based on the
rules of Sanskrit Dramatic Science,)

BY

HARILAL HARSHAD RAI Dhruva B.A. LL., B.

(Sometimes Dakshina Fellow Gujarat College, Ahmedabad,)

“Arise! Arise my loving ones with zeal!
“And do not for a moment sorrow feel
“For the Departed Past! The dawning Light
“Shines splendid there, in all its glory bright!!!

PRINTED AND PUBLISHED

At the Ahmedabad United Printing and General Agency Company's
(Limited) Press by Ranchorlal Gangaram.

Registered under Act XXV of 1867.

(All Rights reserved by the author.)

V. S. 1939.

A. D. 1888.

Price 9 Annas.

પ્રસ્તાવના.

પ્રિય વાંચનાર ! હું આપની આગળ તથા ગૂઝશતી દેવીના ચરણ કમળ સમક્ષ એક નાટકમાળાનાં, સમયે સમયે, છુટાં છવાયાં, સાદાં અને પ્રાકૃત ગુણનાં પુષ્પ નિષેદન કરવા આશા રાખું છું—તેમાંનાં હાલતો આ જુગલ જોડ છે. સંસ્કૃત સાહિત્યની યોજના અને તેની સુગંધ—તેની મધુરતા તો તેમાં ક્યાંથી હોય ? પણ નિયમ અને સાધારણ ધોરણ તો તેનુંજ લક્ષમાં રાખ્યું છે. તેમજ છેક દાસપરવશતાથીજ તે નિયમને હું બંધાઈ રહ્યો નથી. એમાં પણ કંઈ કંઈ છૂટ લેવાની મેં હિંમત ધરી છે.

સંસ્કૃત વિદ્યામાં બીજાં શાસ્ત્રોની સાથે નાટ્ય શાસ્ત્ર—અહા! તે એલૌકિક ભરતશાસ્ત્ર અથવા સાહિત્યશાસ્ત્ર પણ સારી સંપૂર્ણતાને પહોંચું છે. તેમાં દૃશ્ય શ્રાવ્ય કાવ્યના, તથા રૂષક ઉપરૂષક નાટ્યના પ્રયોગનો વિસ્તાર ન્હાતા મ્હેં કવિયોની કરકસમથી ઠીક અને વખાણવા લાયક થયો છે. તો તેવા પ્રયોગ આપણી ભાષામાં, અને આપણા સમયમાં, અને તે એ મારા જેવાથી, ઉતરે કે નહિ તે જાસાસા,—અને તે મારી કેટલાજી જીવાન ગ્રંથકારોમાં સાધારણ રીતે જણાતી ઉત્કંઠા તૃપ્ત કરવાના હેતુથી મેં આ પ્રયત્ન માંડ્યો છે. તેમાં આધારજ માત્ર સાહિત્ય શાસ્ત્રનો રાખ્યો છે. તથાપિ એમાં એકના પ્રવેશમાં વિભાગ પાડવા ઉપરાંત હાલતો મેં વિશેષ છૂટ લીધી નથી. આ પ્રયત્ન કેટલે દરજ્જે સફળ થશે તે સમયથી અને આપ સુસ્તના અનુમોદનથી જણાશે.

હાલનાં આ બે રૂપકમાંનો એક એક છે અને બીજો વ્યાયોગ છે—જનાં લક્ષણ આ સાથેજ આપ્યાં છે. આમાંનું આર્યોત્કર્ષક બહુજ આગળ ઉપર લખાવલું છે, કે જે વેળા હું એક વિદ્યાભ્યાસકની સ્થિતિમાં હતો, અને મારી બુદ્ધિ પૂરી પરિપક્વતાને પણ પામી નહતી. તેમાં દોષો પાર વિનાના હશે. બીજું વિક્રમોદય છે. તે આર્ય સુમોદયક નાટક મંડળીના ભર્તૃહરિના એલના વધારા તરીકે, થોડાજ વખતમાં, તાકીદથી લખાયું છે તે તેના ઉપર પણ જોઈએ તેવું ધ્યાન અપાયું નથી તેને માટે પણ સસ વાંચનારેની અમતદક્ષિ રહેશે એવી આશા

છે. આ બંને રૂપકમાં જે કંઈ નબીત ફેરફાર થયા હશે તે મારા મિત્ર ૨૦ ૨૦ ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરરાય દેરાસરી તથા ૨૦ ૨૦ માણેક-લાલ સાકરલાલ દેસાઈ એમન્ન્યે અને ૨૦ ૨૦ નરભેરામ મનસુખરામ, અને મારા ભાઈ કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ બી. એન્ની મૂચના અથવા પ્રેરણાથી: લેથી તે સંબંધી માન તેમને ઘટે છે. મારા દૂર રહેવાના હેતુ-થી મુદ્રાંકિત દરાવવા આદિનો બધો પ્રયાસ મારા ભાઈએ અને તેના મિ-ત્રોએ લીધો છે તે સારૂ તેમનો હું ઉપકૃત થયો છઉં.

પ્રગતાવના બંધ કરતાં પહેલાં આ બંને રૂપકના વસ્તુ વિષે કાંઈ કહેવું આવશ્યનું છે. સંગ્રહિત રીતિને અનુમારે તે તે રૂપકની પ્રગતાવનામાં કંઈક કંઈક મૂચન થયું છે, અને આર્યોત્કર્ષક વિષે તો તેના અર્પણ પત્રમાં એ દિક્દર્શન કર્યું છે-તથાપિ તે વિશે બે બાલ બાલવા છેક અ-નુપયોગી નહિ લાગે. વિક્રમોદયમાં-ચિંગળાએ તેના ઉપર મુકેલા આરોપને લીધે પોતાના બાંધવથી દેશ નિકાલની અન્યાયઘટિત શિક્ષા પામી વિક્રમા-દિત્ય દેશાંતરમાં ભટકે છે. તોપણ બંધુ પ્રેમ અને જન્મભૂમિને માટેનું તેનું બહાલ ઊભરાઈ આવે છે. અને તે હૃદય શબ્દ તેને બહુજ સાસે છે. તેનાથી પોતાના શ્વદેશ અને બાંધવ તરફ વળ્યા વિના રહેવાતુંજ નથી. તે વખત તેની ચિત્તવૃત્તિ કેવી છે તેની કંઈક છાયા પ્રથમ પ્રવેશમાં આવે છે. વિક્રમાદિત્ય દેશે દેશ બંધુ પ્રેમાદિનાં શોક ગીત ગજવી રહ્યો હોય છે ત્યારે ભર્તૃહરિયે સંસારથી વૈરાગ્ય પામી અલખનિરંજનની ધ્વનિ એકતાન-થી વિસ્તારી છે. એક તરફ કરુણા શૃંગાર પ્રકાશે છે તો બીજી તરફ શાંતરસ: તો ત્રીજી તરફ સ્વામિ વિનાના રાજ્યમાંના ઉપદ્રવ અને પ્રજા જનના ત્રાસ, રૌદ્ર ભયાનક અને પ્રાધાન્યે કરુણાદિક રસને જન્મ આવે છે. પ્રધાન દીર્ઘદર્શીથી પણ આ રાજ્યસૂત્ર ધુમ્પાયેલું ઉકેલાતું નથી. પ્ર-કૃતિ મંડળ સહ વર્તમાન તે ભર્તૃહરિની ગુફાએ જાય છે અને મહા મેદા-નતે તે રાજ્યોર્ગીઝને મત્સ્યેદ્રનાથનું ધ્યાન કરી તેમના ઉદ્ધાર માટે પ્રકટ કરાવે છે. વિક્રમાદિત્ય પણ તે પ્રસંગે ત્યાંજ આવી પ્હોચ્યો છે અને તેણે વૈનાજનો પરાજય કર્યો છે. બધાં અંતે મળે છે-અને મત્સ્યેદ્રનાથની આજ્ઞાથી વિક્રમાદિત્ય રાજ્ય ધારણ કરે છે-અને તેનો ઉદય થાય છે-ભર્તૃહરિ પણ મનોરથ સિદ્ધિથી શાંત રસમાં લીન થાય છે અને પ્ર-

કૃતિ વર્ગાદિક પણ આનંદ પામે છે. આ બધાનો મુખ્ય આધાર લૌકિક આત્મ્યાયિકા છે તેમાં સહજ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હશે.

આર્યોત્કર્ષકનું વસ્તુ નદન કલ્પિતજ છે. તથાપિ આપણા સમર્થ કવિ નર્મદાશંકરે તેમના નર્મકાવ્યમાં એક બે ઠોકાણે જે દિક્દર્શન કર્યું છે તેનો આધાર લઈ બધું મંડાણ રચાયું છે. તે માટે માટે તે કવિશાસ્ત્રનો ઉપકાર માનવો ઘટે છે. નાટકનું સ્થળ જોવા જવુંએ તો વિદ્યારણ્ય અથવા વિદ્યાનો વિશાળ પ્રદેશ છે. આ રૂપક તે રૂપકજ છે: તેનાં પાત્ર મનુષ્ય નથી પણ મનુષ્ય સ્વભાવ અથવા જન-મંડળ અથવા આપણો દેશ અને તેના વિભાગ તથા મનુષ્ય સ્વભાવ અને મંડળમાં વર્તના સમર્થ ભાવ અને ગુણ છે. આર્યસેન તે આપણો વૃદ્ધ જર્જરિત ભરતખંડ એક સભા ભરે છે:—કે જેમાં તેનાં બાળક અને અધિકારિ તથા આશ્રિતની દશા તથા કૃતિનાં ચિત્રનું નિવેદન થાયકે તેથી પછી તેમાં ઘટિત ફેરફાર મૂચવાય આ બધું સાંભળી અને ઘટિત શિખામણ આપી વૃદ્ધ મહારાજ પ્રવૃત્તિના—અને ઉત્કર્ષના આ ભગીરથ પ્રયત્નમાંથી તટસ્થ થાય છે અને પાતાના પ્રધાનાદિ વર્ગને બધી કાર્યવ્યવસ્થાના અધિકારી ઠેરવે છે. તે પછીની બધી યોજના સરળ અને સમજાય એવીજ છે તેથી તે ઉપર કંઈ વિસ્તારની જરૂર નથી. પ્રારંભમાં ઉત્સાહ અને અંતે યુદ્ધ વીર રસ આમાં પ્રાધાન્યે વર્તે છે: અને સ્વદેશપ્રેમ અને તેનું કલ્યાણ કરવાની ઉત્કંઠા તે તેના મુખ્ય ભાવ છે. ઈશ્વર આપણું આ આર્યોત્કર્ષક નાટક શુભ પરિણામે પહોંચાડે. બંધુ જનો—તે સર્વ આપનેજ હાથ છે. જુઓને સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો રંગ આપની દૃષ્ટિ આગળ અગ્રકીર્તિ સરોવર !

હવે વિશેષ લંબાણ ન કરતાં વળી શ્રેષ્ઠ બીજા પ્રસંગે મળવાના હેતુથી કલમ કારે મુકું છું: માટે હાલ તો જય જય !! !

મુત્વ-મુદ્રા.

સાહિત્ય દર્પણના છઠ્ઠા પરિચ્છેદની કારિકાઓમાં આ બે રૂપકનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે આપ્યાં છે.

અંક લક્ષણ.

૧૧૯ ઉત્પટ્ટિકાંક ઈકોનોનેતારઃ પ્રાકૃતા નરાઃ

રસોત્તરકલ્પનઃસ્થાયીત્રહૃસ્ત્રીપરિદેવિતમ્ ॥
 પ્રચ્ચાતમિતિવૃત્તંચકર્ત્તુદ્વિદ્વાપ્રપંચયેત્ ।
 ભાળવત્સન્ધિવૃત્તાંગાન્યસ્મિન્ જયપરાજયૌ ॥
 યુદ્ધંચવાચાકર્ત્તવ્યંનિર્વેદદચનંદહુ ।

અંક (અથવા જ્ઞેને કેટલાક ઉત્સૃષ્ટિકાંક પણ કહે છે) તે એક
 અંકનો હોય. તેના નાયક સાધારણ માણસો હોય. રથાથી રસ આમાં
 કર્ણાઃ બહુ સ્ત્રીઓનો તેમાં વિલાપ (પ્રવેશ ૩ જ્ઞે): એનો વસ્તુ-વિષય
 પ્રખ્યાત હોયો જોઈએ અને તે કવિયે પોતાની શુદ્ધિથી ગોઠવેલો. સંધિ
 અને વૃત્તનાં અંગ બાણુ નામના રૂપક પ્રમાણે અને જય અને પરજ
 જય અને યુદ્ધ કરવું તે વાણીથીજ (પ્રવેશ ૩ જ્ઞે): અને યૌરગ્યનાં વચન
 બહુ જોઈએ. (પ્રવેશ. ૨ જ્ઞે તથા ૫ મો.)

આ જાતનો પ્રકાર સંસ્કૃતમાં “સર્મિષ્ઠાયથાતિ” નો છે.

વ્યાયોગ લક્ષણ.

૧૨૪ ચ્ચાતેતિવૃત્તોવ્યાયોગઃસ્વરૂપસ્ત્રીજનસંયુતઃ ।

હોનોગર્ભવિમર્ષાભ્યાંનરૈર્વહુભિરાશ્રિતઃ ॥

एकांकश्चभवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः ।

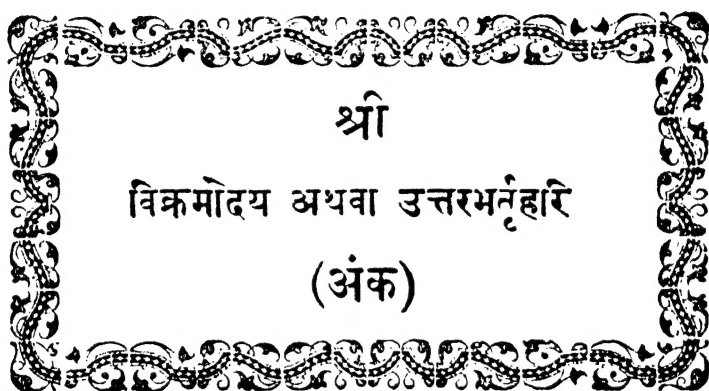
कैशिकोवृत्तिरहितःप्रख्यातस्तत्रनायकः ॥

राजविरथदिव्योवाभवेदોरोद्धतश्चसः ।

हास्यशृंगारशांतिभ्यइतरेत्रांगिनोरसाः॥

વ્યાયોગનો વસ્તુવિષય પ્રસિદ્ધ જોઈએ: અને તેમાં સ્ત્રી વર્ગનાં પાત્ર
 થોડાં. ગર્ભ અને વિમર્ષ સંધિ તેમાં ન હોય અને પુરુષપાત્ર પુરુષજ હોય.
 એકજ અંક હોય અને યુદ્ધનો પ્રસંગ તે કોઈ સ્ત્રી નિમિત્ત ના હોય. તે કેશિ-
 કી વૃત્તિ વિનાનો જોઈએ. અને તેમાં નાયક હોય તે પ્રખ્યાત રાજર્ષિ અ-
 થવા દિવ્ય અને તે એ ધીરોદ્ધત હોય. હાસ્ય શૃંગાર અને શાંત વિનાના
 બાકીના બધા રસ તે અંગીભૂત હોય.

આ જાતના સંસ્કૃતમાં “સૌગંધિકા હરણુ ” અને “ ધનંજયવિ-
 જય ” ના પ્રકાર છે.

श्री

विक्रमोदय अथवा उत्तरभर्तृहरि

(अंक)

અર્પણપત્ર.

મારાં પરમ પ્રેમિ મિત્રજન—હું આ વિક્ષમોદય આ-
પનેજ અર્પણ કરું છું તે સાર્યક થાઓ!!!

(દિ.ડી.)

કુશુભ કળી નવી નાચ-લતા ફેરી—

મિત્ર મંડળ ઉપભોગ ભોગ, લેરી,—

અર્પુ આપને સહૃદય સુહૃદ્ગર્ગ !

પામો કલ્પવેલ વિટપ ઘટિત સ્વર્ગ !!!

श्री
विक्रमोदय
अथवा
उत्तर भर्तृहरि.

ପାତ୍ରଜନ,

સૂત્રધાર. .. નાટક ભજવી બતાવનાર.

મારિષ. ....તેનો એક મુખ્ય નદ.

ભર્તૃહરિ. .... માળવ દેશનો રાજા અબધૂતવેશ.

विष्णुमाहृत्य. ... .. तेनो कनिष्ठप्राधव.

દીર્ઘદર્શી. ....ભર્તૃહરિનો પ્રધાન.

મચ્છેન્દ્રનાથ .....ભર્તૃહરિનો ગુરુ.

એક દુઃખિયારી સ્ત્રી, એક વૃદ્ધ પુરુષ, વૈતાળ, પ્રકૃતિવર્ગ ઇત્યાદિ.

સ્થળ વિંધ્યાટવી, અને ષછીથી,-ભત્રહરિની

અુક્કા; તથા ક્ષિપ્રા નદીનો તટ.

પ્રસ્તાવના.

સૂત્રધાર અને પછીથી નટ.

સ્થળ રંગમંડપ.

મંગળાચરણ.

(જિલ્લો.)

અશરણુ જન શરણુ ! મંદ મતિ હો દે સુધારી !
 અકળિત-કળ વિચ્છ-વૃક્ષબીજ નું વિસ્તારી !
 પ્રાણુ-અનિલ, ચેતનાદ્યુતિ, તેનું જીવન વારિ !!! અશરણુ
 ભરત-બાળ કરત સ્તવન દીન સ્વરે પુકારી
 ઉદય-ભાનુ અસ્ત પામ્યો, વિપતતમ પ્રસારી !   અશરણુ
 મુંદરીનરમાનસ કુમુદ સરસ્વતી-લય-ધારી
 આ અરાતન હિમસમયે જેમનિશ અંધારી !   અશરણુ
 વિક્રમોદય ઉદય ભારતબોમ દે પ્રચારી !
 જય જય હરિ ! શાંતિ સુખદ અરપ તૃપ્તિ-વારિ !!!

સૂત્રધાર—(મંગળાચરણ થઈ રહ્યા પછી પ્રવેશ કરીને સમાસદો તરફ ફરીને)
 આર્યો ! આજ અમે આપની સમક્ષ એક આર્પિતાગર શ્રીહરિવિર-
 ચિત “ઉત્તર ભર્તૃહરિ અથવા વિક્રમોદય”ના અપૂર્વ અંકનો પ્રયોગ
 કરી બતાવનાર છીએ. તે તેના રસ ઉત્કર્ષથી આપને અત્યંત આનંદ
 આપે!—એવી અમારી મનોવાંચના છે ! આપે ભર્તૃહરિનો પ્રયોગ
 તો જોયોજ છે—તો આની સંબંધ સંકળના આપના કળ્યામાં સહજ
 આવશે. (પટ્ટા તરફ ફરીને) મારિય ! પાત્રાદિ વ્યવસ્થાતો યથા ઘટિત
 કરી છે ના !

નટ—(પ્રવેશ કરીને સૂત્રધાર પ્રતિ) ભાવ ! એમાં શું પૂછવું ? પણ આપણે
 નાટ્ય પ્રસંગ ક્યાંથી આરંભવો ધાર્યોછે—તેની મૂચના કેટલાંક પાત્રવ-

ગંને આપવી ધટેછે.
સૂત્રધાર—તો સાંભળ !

(રાગ.)

(એ તે શૂરે કોધું કામ, કૃષ્ણથો વૈર કયમ કયૂરે—એ રાગે.)

અતિ શેરે હયો ઉત્પાત, બ્રાત ભર્તૃહરિયે દુભ્યો !
તખ્યો વિક્રમ અનાથનનાથ, બ્રાત ભર્તૃહરિયે દુભ્યો !
એ સૌ પિંગળા પાપ-પ્રતાપ, બ્રાત ભર્તૃહરિયે દુભ્યો !
મોહ્યો ઇંદ્રવારણે નૃપ આપ, બ્રાત ભર્તૃહરિયે દુભ્યો !
ધોરે રાત ભમે સુકમાર, બ્રાત ભર્તૃહરિયે દુભ્યો !
ઝાંખો મિથ્યા કલંકે કુમાર, બ્રાત ભર્તૃહરિયે દુભ્યો !
વદ ચંદ્ર પામે કળાક્ષીણ, બ્રાત ભર્તૃહરિયે દુભ્યો !
વિલપે એમ વિક્રમ વને દીન, બ્રાત ભર્તૃહરિયે દુભ્યો !
ભર્તૃહરિ ચંદ્ર અસ્તથી આ દ્વાંત, બ્રાત ભર્તૃહરિયે દુભ્યો !
વિના અર્ક ઉદય કલપાંત, બ્રાત ભર્તૃહરિયે દુભ્યો !
વિષાંધ બન્ધ મહારાજ બ્રાત ભર્તૃહરિયે દુભ્યો !
કીધો વીણ વિચાર તે ત્યાજ, બ્રાત ભર્તૃહરિયે દુભ્યો !

(નેપથ્યમાં.)

વાસ્તવિક છે ભરત-પુત્ર ! વાસ્તવિક છે. વગર વિચારેજ આર્ય
પોતાના નિર્દોષ બંધુનો પરિત્યાગ કીધો !

સૂત્રધાર—(સામઝાને) અહો મારિય ! વિક્રમાદિત્યજ પોતાના વડીલ બાંધ-
વની પ્રીતિ શિયલતાને માટે મહા અરહ્યમાં શોક કરતો પ્રવેશ કરેછે !
ચાલ તારે હું પણ ભર્તૃહરિનો વેશ સજી. અને તુંએ તારે બીજાં
પાત્રોની યોજના કરે !

(એમ કહીં બંને જાયછે.)

(ઇતિ પ્રસ્તાવના.)

શ્રી.

વિક્રમોદય અથવા ઉત્તર ભર્તૃહરિ.

અંક

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ વિંધ્યાટવી—વિક્રમાદિત્ય સચિંત પ્રવેશ કરેછે.

વિક્રમાદિત્ય—વાસ્તવિક છે ભરતપુત્ર ! વાસ્તવિક છે. એક અવિચારી-
જ કાણે એણે પોતાના નિર્દોષ અંધનો પરિત્યાગ કીધો! (આકાશ
તરફ લક્ષ લગાવી.) ભર્તૃહરિ-ભર્તૃહરિ આર્ય ભર્તૃહરિ !!! (કરુણા
ગદગદકંઠે.)

(રાગ.)

(સદા રહો પાસ, પિયૂ સદા રહો પાસ--૯ રાગે.)

કાળજી બળેછે અંધ ! કાળજી બળેછે ! (૨)

તાહરી બેવકાઈથી કાળજી બળેછે ! કાળજી.

હતો શો આગળ ધાડો આપણો સંબંધ ?

દેહ દેહ જુદા, પ્રાણ પ્રાણ એક-અંધ ! કાળજી.

સારસની જોડ આંડી જીવંતાં ન થાય !

અકવા અકવી પેઠ ચિત્ત હતાં હાય !!! કાળજી.

ભવને, ઉપવને, કે પુર-સભામાંય,

સાથે રામલક્ષ્મણુ બે, આપણે જતાય ! કાળજી.

વાતમાં રસિકતા શી! મોહિની મિઠાશ !

પ્રેમભદ્ર ઘેરી આંખે શો અમી-પ્રકાશ ! કાળજી.

વાતની શી વાત કહું ? મળિયે જહિન !

દીન શાં નયન તુંજ રસભાવ-હીન ! કાળજી.

વિરહની ક્ષણ આદ્ય બાકુળ કરંતિ !
 દિવસ નિશાને માસ જાયે ! કોને જ્ઞાતિ !!! કાળજી.
 સુખનો સુદિન તેહ ! આનંદનો ખહાર !
 હર્ષની અજવાળિ નિશા ગયાં એકીવાર !!! કાળજી.

(સનિશ્વાસ)—હાય ! એ વસંત-માસ ! શરદની રાત !

ગઈ ગઈ ! નહિ આવે !!! થઈ કાં ન ધાત ? કાળજી.

(સજ્જનયને)—બલે તું વિસારે મને તું હું-મનમાંહિ !

પ્રેમનો પ્રણામ હું તથાપિ અર્પું આંહિ ! કાળજી.

આહો બાંધવ. મને દેશનિકાલ મળ્યો તેની કંઈ મને ચિંતા નથી-આ
 શોક કંઈ તેને મારે છે તેમ નથી ! પણ બાંધવ-મારા પ્રાણ બાંધવ !! તારા
 સ્નેહ-તારા વિધાસને અપાત્ર રૂપો તે દૈવ-શલ્ય બહુજ સાલે છે ! (ક-
 દ્વન્નાત દશાથી) અરેરે ! એ ધા હું ક્યાં જઈ રહ્યો !

(વસંત તિલકા.)

જો કે ફર પુરવિષે, વળિ કુંજમાંહિ,
 વિદ્વાન, મુગ્ધ, કવિ કોવિદની સભાયે,
 હું પુસ્તકે રસભર્ય ચિત્તને પરોવું,
 તોયે શરીર-મનમાંહિ ન શાંતિ જાંડ !!!
 આ ચિત્તતો ફટક્યું હા ! ફટક્યું ફરે છે !
 જાંડે કુવે કહિક કાળજી ભિતરે છે !
 ઉત્સાહ-શક્તિ તનથી, મુખથીજ કાંતિ,
 ધીમે ધીમે ! વધતિ જાયજી ચિત્ત જ્ઞાતિ !

(સનિશ્વાસ.) અરેરે !

જ્યાં એકવાર હતી કોમળતા રૂપાળી !
 જ્યાં પ્રીતિતા ઝરણકેરિ સુધા રસાળી !
 તેએ હુદે કઠિણતાજ ફિકાશ રાખે !!!
 હા! દૈવ ધિક ! તુંહિ અંધ ! પ્રપંચ દાખે !

(સચિત્કર્ક.) હું દેશે દેશ રૂપો. જુદા જુદા મંડળમાં હું મળ્યો,-અને
 રસની તરંગિણીમાં ઝીલ્યાંજ ગયો. પણ, અરેરે! એ તે ધા કેમ રહે !

મનનો ઘણુંએ કહે છે કે આગળ વધવું-દૂર જવું-પણ તન પાછું પડે છે;
પગલાં પાછાં વળે છે ! દૂર જઈએ જઈએ અને પાછો ટેરનો ટેર !
(બતાવેને) આ વિંધ્યાટવી આવી, એ પછે માળવદેશ ભૂમિ ! ગરીબડી
જેવી ! નિસ્તેજ ! નિરાધાર ! (આસપાસ જોઈ.)

(વંશસ્થ વૃત્ત.)

આ શું લુપ્તી દેખ વનસ્થળી અહિં !

દાવાનળજ્વાળયિ જે જળી રહિ !

ના શાંતિ ! શૃંગાર ન ! રમ્યતા નહિ !

મારા બળેલા રૂદ્ધ પડે, તહિં !!!

('એક દૂર એકાંત પર્વતને નિહાળી) વળી આ શું !

(મંદાક્રાંતા છંદ.)

પેલો જંગલો ગિરિવર અહા ! એકલો અભ્ય લખે !

ઝાંખો જેવો દુરવરસતા બંધુ-શ્રીએ* જવેખ્યે !

હા ! શા સીરા હૃદય પડિયા વજ્ર-ધાયે હું પેઠ !

એ લોહી કે ઝરણું ઝરેપે ! દુઃખ બાપ્યું શું ટેઠ ?

(વિચાર પૂર્વકતાર્થો.) અહાહા ! કંઈ પણ રસથી ગળી ગયેલું ચિત્ત
કેવી રીતે કંઈણારસની છાયા અને પોતાની મનોવૃત્તિ તથા દશા આપ્યા
વિશ્વમાં પ્રતિબિંબિત જીએ છે !!! મેં પણ મારી દુઃખાવસ્થાથી દિંગમૂઠ
બનેલા ચિત્તે શી શી કલ્પનાઓ કરવા માંડી ! પણ ત્યારે હું શી રીતે મારા
મનને શાંતિ વાળું ? કેમ હું મારો હૃદયદાહ આલવું ?

(સ્મૃતિ પૂર્વક.) હાં ! સાંભર્યું ! હું તે સાચંકાજે, મહા અરણ્યમાં, યાકી
લોથ થઈ ગયેલો, અર્દ્ધનિદ્રિત દશામાં પડ્યો હતો-તે બેળા પક્ષિયોના સં-
ભાષણથી મને એવી જાણ થઈ છે કે આર્ય ભર્તૃહરિએ રાજપાટનો પરિત્યાગ
કર્યો-પિંગળાનો અનાદર કર્યો-અને મહારાજે ભિખ ધારણ કર્યો ! રાખ્ય-
માળવદેશ સ્વામિવિના વિધવા દશાને પામ્યું ! બધું પ્રકૃતિમંડળ, કદપાંત

---

* બંધુ શ્રી વિક્રમ-પક્ષે વડીલ બંધુ-પર્વતપક્ષે પોતાનો બંધુ જે
મધ્ય તેની શ્રી એટલે શાભાએ તેને ઉવેખ્યો છે-તજ દીધો છે, તેથી ઝાંખો
જેવો દેખાતો-હતો.

સમયે મહાસાગરની માફક ક્ષોભ પામી અળ ભળી રહ્યું છે ! એક પછી એક અનર્થ-પરંપરા ભરતભૂમિને પીડા આપી જ નાચે ! (ઉત્સાહ પૂર્વક.)
 અહો ! સારે શું વીરપુરૂષે પોતાની જન્મદાતા માતા ભૂત-ધારીનાં સંકટ આમ શૂન્ય-હૃદયે દિદાસીનતાથી જોયાં જ કરવાં ? શું તે રણધીર મહાત્માએ પોતાનાં દેશીય અંધજનનો જીલમગાર શત્રુને હાથે રે'સાવદેવાં ? ધિક્કાર છે—શતવાર ધિક્કાર છે—આવા નામના વીરાભિમાનિને ! તો મેં પણ અ-વિચારમાં જ તે વેળા પણ લીધું હતું કે માળવભૂમિમાં પગ ના મૂકવે, તે આવે મારી ભરતભૂમિને સંકટ પ્રસંગે મૂકવું જોઈયે જ ! (પરિક્રમણ કરતાં.)
 ચાલો, સારે જોઈ મારાથી શી સેવા બજાવાય છે ? (વિચાર કરીને.)
 તો આ મંગળ કાર્ય પ્રસંગે પ્રથમ તો મારા વડીલ આંધવનાં દર્શનથી પવિત્ર થઈ, તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે વસેવું. (વઢી પરિક્રમણ કરતાં સ્મરણ પૂર્વક.)
 પણ, વળી સાંભળ્યું છે કે ઇંદ્રપ્રેરિત વૈતાલ દરરોજ મનુષ્યનો ભાગ લેઈ ઉજ્જયિનીમાંથી પોતાનું અપ્પર ભરી તેને વૈધવ્યની સાથે વાંઝીયાપણું પણ આપવા બેઠો છે. તે જોલાં તો તેનું જ નિરાકરણ કરું (એમ કહી સાટોપ પરિક્રમણ કરે છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—ભર્તૃહરિની યુક્ત, ક્ષિપ્રાનદીને કિનારે, ઉજ્જયિનીથી થોડેક દૂર.

ભર્તૃહરિ (પ્રસન્ન વદનથી, તત્વ વિચારમાં લીન એવો મુનિવેશ પ્રવેશ કરીને) અહાહા !

મહીરમ્યાશય્યાવિપુલમુપધાનંભુજલતા

વિતાનંચાકાશંબ્યજનમનુકૂલોયમાનિલઃ ।

સ્ફુરદ્વીપશ્ચન્દ્રોવિરતિવનિતાસંગમુદિતઃ

સુखंशान्तःशेतेमुनिरतनुभૂतिर्नृपइव ॥

જેને શયન કરવાને માટે, રમણીય પૃથ્વી આવી રહી છે,—પોતાના હાથરૂપી જલતા જેના ઓશીકાનો અર્થ સારે છે,—અંદ્રવાને ડેકાણે જેને

આકાશછે,—અનુકૂળ વાતો પવન તો જોને વા ઢોળી રહ્યોછે,—ચંદ્રનો તો જોને દીવા ઝગઝગારે ઝળકેછે,—એવો કોઈ રાજના જોવા, મહાવૈભવવાળો મુનિ, સંસાર ઉપરની પોતાની વૈરાગ્યભાવના રૂપી સુંદરીના સમાગમમાં આનંદિત, શાંત થઈ, સુખમાં શયન કરેછે!!!

બડ બાગ્યછે ભર્તૃહરિ તેનું બડ બાગ્યછે! કારણ કે—

(દંડવિજયછંદ.)

સહજે મળતાં ફળ કંદમુળો, કયું બોજન ત્યાં રસ ઉન્નવળ છે!

જળ શીતળ નિર્મળ ઝર્ણુતણું, શું મુધાજળ તેહની આગળછે?

ભુમિ—અંક પલંગ નચિંત સુવું, સુખ સેજયિ શું અદકું ફળછે?

હરવું ફરવું વનમાંહિ સ્વતંત્ર સદા, હરવા મુગુકા સ્થળછે!!!

પરમ આનંદનો છે ખરે તે નિવાસ! આખંડ સુખની છે તે વૃત્તિ! નિરંતર યોગિને મુલબ મુધા—સ્વાદનની છે તે અવસ્થા!!! જુઓને—

ધન્યાનાંગિરિકન્દરેનિવસતાંઙ્યોતિઃપરંધ્યાયતાં

આનન્દાશ્રુજલંપિબન્તિશકુનાનિરશંકમંકેશયાઃ ।

એકાગ્રતાથી પરમશ્રદ્ધા જ્યોતિના ધ્યાનમાં નિમગ્ન એવા, પર્વતની કોઈ એકાંત ગુફામાં વસતા, યોગિરાજને ધન્યછે કે—તેમનાં નયનથી નિકળતા આનંદાશ્રુના ઓઘનું, તેમના ખોળામાં નિષ્ણાંત પંખિયો પાન કરેછે!!!

(સંતોષસાથે) અહા! આવીજ વૃત્તિ અને આવીજ અવસ્થા મને પરમદયાળુ—અહા તે કંઈણાંજીવ ગુરૂરાજ મચ્છંદનાથની કૃપાથી સિદ્ધ થઈ! આવા મારા સુખી નિવાસનું મૂળ કારણ પણ તે કૃપા-વારિદ અનાથના નાથ તે નાથદેવજ! આ ક્ષિપ્રા નદીના આદર્શ તુલ્ય નિર્મળ પ્રવાહમાં પ્રતિબિંબ પામેલા છુટા છવાયા ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારામંડળવાળા સ્વચ્છ આકાશમાંથી ખીલી રહેતી ચંદનીએ જોના ઉપર ઝળહળિત રૂપેરી સત-રંજી પાથરી દીધીછે એવા આ અરણ્યસ્થાનમાં, અલખ નિરંજનની ધૂત લગાવી સમાધિમાં લીન થવું તેના જેવું ખીજું સુખ સાધન કયું! જ્યાં આગળ—

(શિશ્વરિણીવૃત.)

સમી સાંજે, તેવું અરણ્ય સમયે, પંખિગણનું—

શિલાના ઉચ્છંગે ગિરિ ઝરણકેરા વહનનું—
કુલી ફાલી ડાળી તરૂંની નયવંતા પવનનું—
અહા ! શું શોભાથી અલખ ગજવે ગાયન રૂંડું!!!

(પૃથ્વીછંદ.)

પ્રસન્ન મનવૃત્તિથી. વિમળ ઇંદ્રિયો શાંતથી,—
નિરંતર નિરંજની અલખ ધૂન, એકાંતથી,
જગાવિ-અમણા બર્ષો બવ બુલી મહાકુંદનો,
અહા ! પરમશ્રદ્ધામાં લય થયેજ આનંદ શો ?

માટે—આલો આજ ઠેકાણે સમાધિ લગાવિયે ! (દશે દિશા તરફ બઢી
ભક્તિ અને શ્રદ્ધા પૂર્વક.)

માતર્મેદિનિતાતમાસ્તસખેતેજઃસુબન્ધોજલ

ભ્રાતવ્યોમનિવદુઃખભવતામેષપ્રણામાંજલિઃ ।

યુષ્મત્સંગવશોષજાતસુકૃતોદ્રેકસ્ફુરન્નિર્મલ-

જ્ઞાનાપાસ્તસમસ્તમોહમાહિમાલીયેપરબ્રહ્મણિ ॥

અધી ધરતીમૈયા ! અને આહો પિતા વાયુદેવ ! આહોમિત્ર પ્રકાશ ! આ
ને અરે બાંધવ જળદેવ તથા આકાશ ! આહું તમને બધાને નમસ્કારને
માટે હાથ જોડું છું ! તમારા પ્રસંગને લીધે પુણ્યનો મારામાં વધારો થતાં
શુભાંચમાન થયું મારે નિર્મળતાન, અને તેથી ગળી ગયો બધો મારો
મોહમહિમા !—એવો હું થઈ પરમશ્રદ્ધામાં લીન થાઉંછઉં !!! (તાનંદ)
આલો તારે.—

વિતર્ણેસર્વસ્વેતરુણકરુણાપૂર્ણહૃદયાઃ

સ્મરન્તઃસંસારોવિગુણપારિણામાવિધિગતીઃ ।

વયંપુણ્યારણ્યેપારિણતશરદ્ધન્દ્રાકિરણૈ-

સ્ત્રિયામાંનેષ્યામોહરચરણચિત્તૈકશરણાઃ ॥

સર્વસ્વ આપી દીધા પછી અમે, નવીજ રૂપરી રહેલી દયા ભાવ-
નાથી ભરપૂર હૃદય સાથે,—સંસારમાં તહેવાર પરિણામ વાળી ભાગ્યની ગ-
તિનું સ્મરણ કરતા, (આ) પુણ્યારણ્યમાં, શરદતુના ચંદ્રની પૂરી ખિલેલી
ચાંદનીવાળી રાત્રિ, શ્રીભોજાનાથ શંકરના ચરણમાં ચિત્ત લગાવી,
ગાળી શું !

(સોત્તાહ.) ચાલો તારે અલખનિરંજન ! અલખનિરંજન ! ભવ ભવ
ભંજન ! પાપ પ્રભંજન ! ગિરિભરંજન ! પદ્મિપુગંજન ! અલખનિરંજન-
અલખનિરંજન-અલખનિરંજન !!! (એમ કહી ધૂનમાં ને ધૂનમાં તમાધિષ્ઠ
ધાયછે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—ઉજ્જયિનીથી થોડેકે છેટે આવેલું એક અટલરાન.

(નેપથ્યમાં મહા કકળાળ તથા આક્રંદ)

સ્ત્રી.

ભગવતિ વસુંધરે ! માગઆપ. માગઆપ-ધરતીમૈયા-માગઆપ-કે
હું તારા વિકાસ પામેલા જ્વાળામુખમાં સમાઈ જાઉં ! હાય, હાયરે ! તે
પીછા ફટ રાક્ષસો મારી સુકોમળ કૂલકૂલાવી લાડકવાયી છોકરીને શું દુઃખ
નહિ દેતા હોય ? શો સંતાપ નહિ આપતા હોય ? કેમ-અહો શંકર ! કેમ
હું પ્રાણુ ધારણ કરું ? કેમ અહા ! કેમ-કેમ હું મારા વાંઝિમાપણાને કુસુમિ-
ત કરનારી મારી એકની એક,—મારી લાડલડાવેલી—મારી સાસ પ્રાણુ,—
મારા હાયની ઉછેર-નાજૂક નરમ વેલડી,—તે હું અંધની લાકડી !—અહા હું
તેના વિના કેમ દેહ-કેમ પ્રાણુ ધરીશરે !!! હર, હરહર-શંકર ! કરણાર્ણવ
ગિરિજવક્ત્રભ !!! (નિશ્વાસ નાંખતી) અરે દૈવ ! તું પણ કેવું કૂરછે કે તું
મને અહિં છોડી દીધો કે તેથી મને આવો દુઃખ-સાક્ષાત્કારનો કુર્દિન પ્રાપ્ત
થયો ! (સ-પરિત્રાસ, વ્યાકુલતાથી.) રક્ષણુ કરો-કોઈ રક્ષણુ કરો ! આર્ય
સુભટાદિકો રક્ષણુ કરો ! અહા કોઈ ભારતવીર પરિત્રાણુ કરો હું અનાથનું,
તે નિર્દોષ બાળકીનું ! સહાય કરો કોઈ આર્ય અથવા આર્ય દેવતા હું દીન
શરણાર્થિને ! (એમ મહા આક્રંદ કરતી તથા પછાડેલા પ્રવેશ કરેછે,)

સ્ત્રી (સવિતર્ક અને સોત્કંઠ), શું તે પિશાચોનાં હૃદય નહિજ પીંગળે ? શું તેઓને દયા નહિ આવી હોય ? અને તેને અહિંજ કોઈ જાતોનો નહિ છોડી દીધો હોય ? (મક્કાઈને) અહા એમ હોય તો કેવું સારું ! (નીચે પગલાં જોડને) આ પગલાંની છાયા તો મારી પ્રાણુપેએ વિશ્વવ વહાલી છોકરીના જેવી જણાય છે ! શું તારે તે મારી બાળકીની તો નહિ હોય ?

(જાહમાં પાંદડાંનો સ્વદસ્વદાટ સાંભળી, સંસંભ્રમ) અહો ! પછે આડની ડાળીઓ ઝોલા ખાઈ રહે છે—તો તેના ધનધટાવાળા પક્ષવના સ-મૂહમાં કદાચ તે લપાઈ રહી હશે !

(નેપથ્યમાં.)

ખડા રહે—અમે કમળત ! આર્ય ખડા રહે ! છોડ છોડ તેરી ગડડી—જો કુછ અપના જનકી પરવા રખતા હોવે ! કયા ? કુછ શસ્ત્રકા ડર દિખાતા હે ? બાલક ! દેખા હે તુને અમારા, યહ ખૂનકા પ્યાસા ખં-જરે મૈ યહ દુસરા સમશરે !!! કયા કરેગા તેરા રાજસેનાપતિ—ઐર કયા મગદુર હય તેરા અબધૂત ઐરાગી ભરથરીકા હેમક બજરકી ? ફલ જેસા હય યહ સારા મુલુક, હમારા ભાગ કે લિયે—ઐર સો ફલ હમ યહ તલવારસે છીન છાલકે હઝમ કરેગે !

સ્ત્રી—(એ સાંભળી ત્રાસથી ધ્રુજતી ગમરાટમાં)—હાય, હાય ! અહિં પણ મૂઆ કાળ-મુઆ મારાં બાંડુંએને રેંસી રહ્યા છે ! તો મારી શી વલે ? ચાલ, ચાલ હું એના માર્ગમાંથી ખસી જાઉં; નહિ તો મુઆ દૈત્ય મારી શીએ દશા કરશે !

(એમ કહી ભયથી સત્તર પરિક્રમણ કરી જાયછે; તેવામાં, જેની પાછળ એક મ્લેચ્છ લુંટારો પડેલોછે તેવો કોઈ નાજૂક તથા દેશા-વડો જુવાન ત્રાસભર દોડતો પડદા આગળ પસાર થાયછે. ત્યાં એક વૃદ્ધ પુરુષ એ એક ન્હાનાં સરલાં બાલક સાથે પ્રવેશ કરેછે.)

વૃદ્ધપુરુષ—(હમણે હાથ ઠોકતો અને નિશ્વાસ નાંચતો),—રંડાઈ-રંડાઈ હવે અરે મારી ઉજ્જવિની નગરી અને ખાલવરાજ્યગાદી ! વાંઝિયાપણું પ્રાપ્ત થયું રે તને મૈયા ભરતભૂમિ ! નિર્ધીરપ્રાય થઈ ગઈ અરે ભ-

ગવતી ભૂતધાત્રી વસુંધરા ! અસ્ત પામી ગયો તે આર્ય પ્રભનો શૂરવીર
કીર્તિ-સર્વ ! અંધકાર—અંધકાર બાપી રહ્યો છે આખા દેશમાં !!!
પણ પ્રકાશનું કિરણ લેશ માત્ર-એક પણ નહિ ? હર, હર, હર,
હર ! કોઈ પણ મારી માતૃ-તુલ્ય જન્મભૂમિનો-કોઈએ રક્ષણ કરનાર
નહિ ? આમ એકમેર એવું થવન શકાદિક મારાં બાંડુઓને મારી
રહે છે-હુંદે છે-પીલે છે અને ત્રાસ દે છે રહે છે—તેમ બીજા મેર તરફ
પિંડારા હુંડારા લોક દેશ ઉજ્જડ કરી રહ્યા છે—તો વળી ત્રીજા તરફ વૈ-
તાળને દરેરોજ માણસનું અપ્પર ભરી આપવું પડે છે ! (પેલાં બાઝકો
તરફ જોઈ સજલ નેત્રે નિઃશ્વાસ નાંખતાં). અહો પ્રભા ! શી વલે થશે
આ બિચારાં કુંગાલ નિર્દોષ કૂલ જેવાં બાળકોની ? તેમણે માતાનું તો
મોંએ જોયું નથી તો તેના સુખનો તો અનુભવ ક્યાંથી જ કીધો હોય ?
તેવામાં તેમના ખીલતી જીવાનીમાં હસી રહેલા પિતાને કાળ વૈતા-
ળના આજ ચિત્રાણ મુખમાં પીલાવાનું આવ્યું !!! અરે દૈવ !
(એમ કહી ઝંડો નિસાસો મુકે છે તેવામાં નેપથ્યમાંથી જાણે જાણે ક-
રતો વૈતાળ પ્રવેશ કરે છે.)

વૈતાળ—આઉ, આઉ, આઉ, આઉ ! કહાં, કહાં ધરા હય મેરા નૂતન,
મિષ્ટ સુકોમલ મનુષ્યભોજનગ્રાસ ! ક્યા કુછ ઉજ્જનીકે ગવારેલોગુકી
સુધયુધ અખીભી ઢિકાને આ નહિ રહી ! સો એતની બૂધા દેર
કરતે હય ! ચલ મેં આપહી મેરા ભક્ષ કુપટ ત્રિપટ સિદ્ધ કરૂંગા !

(એમ કહી છલંગ મેર ઝડી અદર્શ ધાય છે.)

(સર્વે જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ,—ઉજ્જયિની; એક પુરાતન બાગમાં કોઈ એકાંત કુંજ.

પ્રધાન—(સંચિત વિચાર-મગ્ન પ્રવેશ કરતાં),—હરહરહર ! જે દુર્દિવસથી
રાજરાજેન્દ્ર સામંતચક્રચૂડામણિ શ્રીરાજર્ષિ ભર્તૃહરિદેવે વનગમન

કર્યું, તે દિવસથી કાંતો સ્વચ્ચક કે કાંતો પરચક અનુક્રમવાર માળદેશેને
 જાર બે જાર કરી રહ્યાં છે! આ મહારાજ્યના મુકુટમણિના ભંથના
 સાથેજ બધી માળવ રાજલક્ષ્મી પણ નિરતેજ થઈ રહી છે—બધું
 રાજમંડળ નિરતેજ દેખાય છે તેમજ અષ્ટાંગશાળી પ્રકૃતિમંડળ પણ
 ઝાંખુ ઝાંખુ જણાય છે!!! યવનવિગેરે પરદેશીય નોકરીમાં રાખેલા
 અસવાર પાયદળ વિગેરે વર્ગ પણ સેનાપતિથી કબજામાં રખાતા નથી!
 અને તેથી તેઓ ઉન્મત્ત થઈ જઈ દશે દિશામાં રાજ્યને ઉજ્જડ કરે
 છે. પૈસેટકેથી, સુખ સંપત્તિથી તેને ધોઈનાંખે છે! વિકૃત્તમાદિત્યનો પણ
 કંઈ પત્તો લાગતો નથી! અરે દૈવ! અહો પ્રભુ! શું કરવું? કેમ રાજ્યનો
 ઉદ્ધાર કરવો અને તેને કેમ ધારણ કરવું? બાળક, વૃદ્ધ, જીવાન, સ્ત્રી
 પુરૂષ—સૌ કોઈ દીન અને મ્હોટેશ્વરથી—બધાંએ એક અવાજથી ત્રાહિ!
 ત્રાહિ! શબ્દ પોકારી રહ્યાં છે!!! તે સાંભળીને રાજનીતિના પરિચયથી
 મારી વજૂ જોવી કઠણ અને કઠોર છાતી પણ ફાટી જાય છે!!!

(નેપથ્યમાં).

રક્ષણ કરો, મહારાજ ભર્તૃહરિ, અમારું રક્ષણ કરો! કોણ છે અમારો
 અહિં બેઠી—અમને અમારા આ દુઃખદાવાનનમાં શીતળઘન કરણા
 વૃષાથી શાંત કરનાર!!! કુમાર વિકૃત્તમાદિત્ય, તેં પણ અમને બધાને
 આમ છેક છોડી દીધા!!! મહારાજ દેવદેવેન્દ્ર શયોવક્ત્રબ ઇંદ્રરાજ,
 તું પણ અમારા ઉદ્ધારને માટે કૃપાકટાક્ષ કરતો નથી!!! પ્રધાન એજ
 દીર્ઘ-દર્શી એ શું આ સંતાપ નહિ નિવારે? ચાલો, ભાઈયો! દીર્ઘ-દર્શીને
 ખોળી કાઢો, અને ચાલો બધા આપણે ગુરરાજ, મજ્જંદનાથ અને
 આપણા ભર્તૃહરિ મુનિરાજેન્દ્રને શરણ જઈએ. જુઓ પછી શું થાય છે?
 ચાલો—ચાલો!!!

પ્રધાન—(સાંભળીને),—શું કંઈ? (લગાર વિચાર કરીને.) કંઈ ફિકર
 નહિ. બધા પ્રકૃતિવર્ગ સમેત ચાલો ભર્તૃહરિ દેવની ગુફાએ. ગુરુ દયાળ
 છે તેથી કંઈ પણ કાર્ય—સિદ્ધિ થશેજ.

(એમ કરી બધાં પરિક્રમણ કરશે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ ભર્તૃહરિની ગુફા.

(ભર્તૃહરિ સમાધિસ્થ છે : ત્યાંધારે કોઢાહઢ પૂર્વક પ્રધાન સહિત પ્રકૃતિમંદહ પ્રવેશ કરેછે.)

ભર્તૃહરિ—(જાગૃત થઈને),—અહા, શેા સેાર મચી રહ્યોછે ? શેા આ દુનિયાનો વિના કારણનો દંગો ? અહા ! જીવન્મુક્ત મુનિરાજને એ બધાથી કેવું જળકમળવત્ નિર્લેપ રહી અક્ષયસુખ અનુભવમાં લેવાનું છે ? ધન્યછે ગુરુદેવને. અલ્પનિરંજન—અલ્પનિરંજન—

પ્રકૃતિવર્ગ—(પાસે આવિને વિનયપૂર્વક.)—મહારાજ રાજરાજેન્દ્ર-મુનિ-માન-મુકુટમણિ ! શરણ આપ્યા છેયે. રક્ષણ કરો રક્ષણ કરો ! અહા આ તરણ કરણથી ઉભરાઈ જતા હૃદયમાં આપની પરોપકાર-વૃત્તિનો મહાસાગર ઉછાળા મારી રહ્યોછે-તો ભરત-ભૂમિના કલ્યાણને માટે દેવાધિદેવ તુલ્ય રાજર્ષિ, રાજ્ય ધારણ કરો ! અને જનકવિદેહની માફક જીવન્મુક્ત દશામાં, નિરસંગમાં, પૂર્વ પ્રણાળિકા ચલાવિયે-અહો રાજરાજેન્દ્ર મુનિરાજ-હંસ ! આપતો દયાળછો ! અમારૂં આપના સિવાય બીજું કયું શરણું ? કોઈ નહિ; માટે બચાવશે તોએ આપ, અને દુખાવશે તોએ આપ. અમે તો અહિંજ રહીશું અને દેહત્યાગ કરીશું ! અમારે પણ સંસારની તેમજ સુખની શી ગરજછે ?—જ્યાં અમારી માતૃ-ભૂમિ દુઃખ દરિયામાં ડૂબી ગઈછે ! જ્યાં અમારાં સ્વદેશીય બંધુ જનો સંતાપના ચોમેર લાગી રહેલા દેવમાં બળી રહ્યાં છે !!! જ્યાં અમારાં બાળ બચ્ચાંની અમારી નજર આગળજ કતલે આમ ચાલી રહેછે !

ભર્તૃહરિ—અરે મારાં આર્ય બંધુ જનો ! સુખમાં નિવાસ કરો-સંતોષ ગ્રહણ કરો. જગત અનિત્ય છે જેવું સુખ અનિત્ય હતું, તેવું આ દુઃખ પણ ક્ષણિકજ સમજવું. રેટનાં મકુલાંના ફેરફારની માફકજ આ બધુંછે ! આજ પ્રકાશતો કાલ અંધકાર ! રાત્રિ પછી દિવસ-શીયાળો ઉઠાળો તેમજ વર્ષાકાળ અને શરદઋતુ તેજ ન્યાયે ! આમજ દુનિયાંની ઘટમાળ ચાલી રહીછે. માટે ધર્મવૃત્તિ ધારણ કરો અને સૌમ્યતાથી રહેા.

તમારૂં કલ્યાણ જ થશે! અમારે તમારૂં રાજ્ય, — આસંસાર — કે કશાનો પરસ પણ ન બોધ્યો. અમારે તો —

અહૌ વા હારે વા ચલવતિ રિપૌ વા મુહાદિ વા
મળૌ વા લોષ્ટે વા કુસુમશયને વા દષાદિ વા
તૃણે વા સ્ત્રીણે વા મમ સમદશો યાન્તિ દિવસાઃ
ક્વચિત્પુણ્યારણ્યે શિવશિવાશેવેતિ પ્રલપતઃ॥

ચાહેતો સાપહો કે કૂલનો હારેહો! ગમે તો બળવાન શત્રુ હો કે કોઈ મિત્રેહો! બલે ને મહા મૂલ્યમણિ હો કે મારીનું ઢેપું હો! કદાચ કૂલની સેજ હો કે પત્થર હો! આ બધાંને તેમજ કદાચિત તૃણ ધાસ હો કે કોઈ સુંદર સ્ત્રી — સમુદાય હો. પણ તેમને એ વિષે મારી સરખીજ દૃષ્ટિ છે! કંઈ ન્યૂના ધિક કે કોઈ પણ પ્રકારે મોહ — લાલસાજ નથી! આવી રીતે કોઈ એક પુણ્યારણ્યમાં શિવ શિવ શિવનો જપ કરવામાં અમારો તો દિવસ જાય છે!!

પ્રધાન — એતો સત્યવાત છે મહારાજ! પણ બધું રાજ્ય ઉદ્ભવત યઈ જાય છે! યુવરાજ વિક્રમાદિત્યનો એ કંઈ પત્નો લાગતો નથી! નધણિયાતું રાજ્ય દિવસે દિવસે પાવમાલી પામતું જાય છે! તો કંઈ નહિ તો જગતના ઉપર એક ઉપકાર કરવાના હેતુથીએ પરમ કરુણાર્ણવ ગુરૂ મચ્છંદ્રનાથની સિદ્ધિથી અમારો અર્થ સફળ થાય તેમજ કંઈ કૃપા કરિયે રાજરાજેન્દ્ર?

ભર્તૃહરિ — (સંકલ્પવિકલ્પપૂર્વક), — અરે! અહિં મારે હવે શું કરવું? એક તરફથી અખંડાનંદસિંધુ યોગાભ્યાસની સુધા, — તે શાંતવૃત્તિની પાવની મંદાકિની મને ક્ષણેક્ષણ નિર્મલણ કરી રહી છે! મારા ચિત્તના નિર્મળ આકાશમાં વૈરાગ્ય ભાવનાની હસમુખી આંદની ખિલી નિકળી છે! અને તે મોક્ષ સુખના અનુભવના માર્ગમાં મારી સર્વ વૃત્તિયો ગળી જતી જાય છે!!! ત્યાં બીજી તરફથી પ્રવૃત્તિની સર્વ સામગ્રી — સંસારનો સમગ્ર અટરાગ — પ્રપંચ પોતાનાં સૈન્ય સજ્જ, મને આ હવણાંજ સ્વતંત્રતા પામેલાને, — કેદ કરવા અને ક્ષમાવવા આવે છે!!! મારે કેમ કરવું; (વિશેષ વિચાર કરતાં સંકલ્પ). પણ વળી મારાં આ નિરાધાર નિર્દોષ દીન બાંડુંઓનો મહા બળાત્કાર અને અસહ્ય દુઃખસાક્ષાતકારથી થતો આર્ત કરુણાવન નથી

સેલેવાતો !!! અહો પ્રભુ-અહો વિષ્ણુ કલ્યાણ કારણ-મંગળમૂર્તિ ગિરિ-
ન્મનંદન ! હું તે શું કરું? હે કરુણાણંવ ગુરોરાજ મચ્છંદનાથ મારો તે આ
દાવાનળથી કેમ નિકાલ થાય-તેની કેમ શાંતિ બળે?

પાહિમાં પાહિમાં શરણાગતવત્સલ પ્રભો પાહિમામ્ ॥

(એમને એમ દાનતાથી વિશેષ વિચારમાં લીન થતાં) શું મારે મારોજ માત્ર
સ્વાર્થ જોવા? એક મારાજ મોક્ષના લોભમાં આદેશને બંધનમાં-કારાગૃહમાં
નાંખવો; તેનાં નિર્દોષ દીન બાળકને મહાસંકટના દાવાનળમાં-સ્વ-પર
મક્કના વંદોળમાં-વિપત્તિના સાગરમાં, આંખ મીંચીને મારેજ હાથે હડસેલી
પાડવાં !!! તો ધિક્કાર છે મારી બહારનીજ દૃશ્યમાત્ર પરોપકારબુદ્ધિને !
અર્થ છે મારું પડ્ડિપુનું જીવનું-જ્યાં આત્મભાવ અને લોભતો ગયો નહીં!

एके सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थ परित्यज्य ये.

“એક જાતના એવા સત્પુરુષ છે કે જ્યો સ્વાર્થનો પરિત્યાગ કરીને
પારકા અર્થ પાર પાડે છે” ! ધન્ય છે એઓ કે તેઓ પોતાના અર્થ ઉપર
લક્ષ ના આપી, અથવા તેનો ઉચ્છેદ પણ કરીને પરમાર્થ ઉપરજ દૃષ્ટિ
રાખે છે અને જગતનું કલ્યાણ કરે છે!

सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थावિरोधेन ये.

“જ્યો પોતાના સ્વાર્થને બાધ ના આવતો હોય અને પરાર્થને માટે
ઉદ્યોગ કરે તે સામાન્યજ” ! તો આમ સ્વાર્થ સાચવી પરાર્થ સાધવો એતો
મધ્યમ વાત છે ! તો મારાથી હાલ ઉત્તમ પદે ના પહોચાય તો મધ્યમ પદ
તો સિદ્ધ કરવું !

तेर्मा मानुषराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये.

“તે આ માણસોતો રાક્ષસજ છે જ્યો પોતાના સ્વાર્થ માટે પાર-
કાના હિતનો નાશ કરે છે” ! શું મારે સંસારસાગરને કિનારે થયા પછી
અંતે આવાજ થવું! નહિ નહિ.

ये निघ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥

“જ્યો વગરલેવેજ પારકા કલ્યાણમાં ફાંસ મારે છે તેને કોણ કહેવા
તે કંઈ સુઝ પડતી નથી”. આવા તો તર્કનીએ મારા ઉપર છાયા ના પડે!!!
પ્રકૃતિવર્ગમાંથી એક જાણુ (મર્તૃહરિને વિચારગ્રસ્ત જોઈ).-બડબાગ્ય

માનો ભાઈ આજ આપણું ! રાજરાજે દ્ર યોગીન્દ્ર મહારાજ ભર્તૃહરિ
કૃપાશીળ થવાના સંકલ્પ વિકલ્પમાં જણાય છે !

બીજો—અરે, હારે ! જુઓને—અહા શી એમની પ્રસન્ન મુખ-મુદ્રામાં,
વિચારના પવનમાં, ભરની વેલ હોરાઈ રહી છે !

સર્વે—જય, જય રાજરાજેન્દ્ર ભર્તૃહરિ દેવ ! ગંધર્વ રાજ-કુમાર ? !
જય, જય, જય, જય !!! (એમ આનંદભરે જય જય શબ્દ થઈ રહે છે).

ભર્તૃહરિ (વિચારમાંને વિચારમાં—પ્રધાનને)—એમ ! ચાલો તારે હું ગુરુ
મચ્છંદ્રનાથનું ધ્યાન ધરું છું ! (એમ કહી ધ્યાન ધરે છે એટલે સ-પરિવાર ગુરુ
મચ્છંદ્રનાથ પ્રગટ થાય છે).

મચ્છંદ્રનાથ—કેમ બચ્યા ભરથરિ ? કેમ મને યાદ કરવો પડ્યો ?
શું તારા કોઈ તપમાં, કોઈ ધ્યાનમાં કે કોઈ અનુશાનમાં વિપ્ર આવી નડ્યું ?

ભર્તૃહરિ (સવિનય)—નહિ, નહિ-ગુરુદેવ—

પ્રધાન (સવિનયેત્સાહ)—અહો કરુણાસાગર—સર્વ નાથના નાથ—મહા
યોગીન્દ્ર ગુરુ મચ્છંદ્રનાથ, આપનાં પાવન દર્શનથી અમે પવિત્ર થયા—તો
તે સિદ્ધિનું કંઈ અમને કૃપાપ્રાપ્ત થાયો ! ગુરુદેવ અમને અમારા મહારાજ
ભર્તૃહરિ પાછા આપી દો. મોટો ઉપકાર થયે, મુનિરાજ ! તેથી ભરતભૂ-
મિપર; આપને ક્યાં અજાણ્યું છે કે સ્વ-પર-ચક્રાદિ અમારા ઊપર ગુજરી
રહ્યાં છે ! અનાથ છે આ માળવદેશ તેમ બધું પરમાર રાજ્ય—તેમજ આર્ય
રાજમંડળ સમગ્ર ! કોણ જાણે છે કે કુમાર વિક્રમાદિત્ય પોતાના ચરણ
કમળથી કયા પ્રદેશને શોભાવે છે ? ? ? માટે આપની કૃપા-વાદળીની છા-
યાથી અમારા બધા સંતાપ નિવારિયે,—અહો ઉપકારધન-ગર્જન ! અના-
થના નાથ ગુરુરાજેન્દ્ર—અહો ગુરુરાજેન્દ્ર !

મચ્છંદ્રનાથ (ધ્યાન ધરી)—બચ્યા ભરથરિ ! તથા પ્રધાન દીર્ઘ-દર્શી !
નિસ્સંશય પરમ કલ્યાણનો તથા મંગળનો છે આ સમય ! આનંદિત થાયો
અહો બાળક-વર્ગ ! આનંદિત થાયો !—

ભર્તૃહરિ—સત્ય વાત છે—ગુરુદેવ—સત્ય વાત છે ! (સ્વગત સોત્કંઠાશ્ચર્ય)
પણ—અરે ! આ મારા નિસ્પૃહ, શાંત, વિરક્ત મનમાં, સર્વ ક્ષોભપ્રલય
શમાવનાર આ ગુરુદેવની સન્નિધિમાં, આ અવનવી વૃત્તિ વળી શી ઉલટ
છે ! મન જાણે લીન થાય છે ! હૃદય કંઈ અપૂર્વ આનંદથી ઉછાળા મારી

રહે છે ! નેત્ર સજ્જન જણાય છે ! મંગળ ચિન્હની પૂર્વથી સૂચના આપતું
અંગ ફરકે છે ! વાણી ગજગળી યાય છે !-પણ વળી અરે! આ મને
ક્ષિપ્રાનદિ-આ ભૂમિ-આ પદાર્થ-સમુદાય પૂર્વ વાતની સ્મૃતિ આપતાં-
તેના આછા અપૂર્ણ ચિત્રના સહજ ભાસથી ત્રાસ કાં દે છે ???

(એમ વિચારમાં લીન થાય છે).

મચ્છંદ્રનાથ—બચ્ચા ભરથરિ ! ધ્યાનથી-સમગ્રધિથી મારા જાણ્યામાં
આબ્યુદ્ધે કે વિકૃત્તાદિત્યને માર્ગમાં પક્ષિયોના સંભાષણથી આ રાજ્યની
પર્વમાન દશાની ખબર થઈ છે-તેથી આજ પ્રભાતમાંજ વિધ્યાટવી ઉ-
તરી અહિં આવ્યો છે; અને તેણે મહા વીરવૈતાળનો પરાજય કરીને મહા
સંકટથી ઉજ્જવિનીને છોડાવી છે. તો જુઓ—

ભર્તૃહરિ (નિહાઢતા)—અહો આ કોની દિવ્યપ્રસન્ન ચિનયશાળી-આ
કોની ભૂતિ મારી નજરે તરે છે ? હા-હા-એ નિર્દોષ-

મચ્છંદ્રનાથ—તો જુઓ-આ પુવરાજ આવે ! (સર્વે વિસ્મય પામી છે).

ભર્તૃહરિ (સ્વગતઃ લજ્જા પૂર્વક અને પશ્ચાન્નાપ સાથે),—અહા, નિર્દોષ
ખાંધવ ! હું તને શી રીતે મારું શ્યામ મુખ દેખાડું ? અથવા પિતા ઇંદ્રદેવ ?
શા માટે હું અપરાધી પાતકી ઉપર વજ્રપાત કરી-શા માટે મને કુષ્ટને
આમને આમ ભસ્મ કરી નાંખતા નથી ? શિવ, શિવ, શિવ, શિવ ! ! !
હું કયી ગંભીર ગિરિકંદરામાં કે પાતાલખંડમાં છુપાઈ જાઉં ? અરે સૂર્ય
દેવ ! જલદી જલદી તમે તમારો રથ ચલાવી દો અને કાળરાત્રિના જંવા
અંધકારની તિરસ્કરિણીમાં બધા જગત્ને આસ્થાદિત કરો-કેહું તેમની
નજરે ન પડું ? શું કરું ? ક્યાં જાઉં ?

વિકૃત્તાદિત્ય (પ્રવેશ કરીને સવિનય),—વડીલ ભ્રાત ! હું આપને શિર-
સાભિવંદન કરું છઉં !

ભર્તૃહરિ (મહા આવેશથી),—વત્સ—

વિકૃત્તાદિત્ય (મચ્છંદ્રનાથને),—મારા ગુરૂના એ ગુરૂરાજ-મહા યોગીન્દ્ર
તાત મચ્છંદ્રનાથ, આપના ચરણમાં મસ્તક નમાવું છઉં !

મચ્છંદ્રનાથ—બચ્ચા વિકૃત્તાદિત્ય ! અખંડ કલ્યાણ ! ! !

ભર્તૃહરિ (ગદગદિત કંઠે સ-કરુણ),—વત્સ વિકૃત્તાદિત્ય ! ખાલ-વત્સ,

એકવાર બાલ કે હું દુર્લ્લક્ષિના—તે સમયે વિષય-અંધના તે સર્વ અપરાધ ક્ષમા કર્યા !

વિક્રમાદિત્ય - વડીલ બાંધવ !

(ઇંદ્રજૂવૃત્ત.)

એ શું વદો વીર અયોગ્ય વાત? ક્યાં સંભવે દોષ ગુણે અગાધ,
આડી રહે વાદળિ પદ્મ ત્રાસે, ના સૂર્યનો દોષ દિનપ્રકાશે.

દિવસે પૂર્ણ જન્ત્ર મધ્યાહ્નના પ્રકાશમાં, આડી કોઈ વાદળી આવી જવાથી સૂર્ય ઠંકાઈ જાય, અને તેથી કમળને ત્રાસ થાય, તેમાં કંઈ સૂર્ય-નારાયણનો દોષ ના કહેવાય? એમ જ્યાં અનંત અગાધ ગુણનો સમુદાય શાભી રહ્યો છે ત્યાં અપરાધ કેવો? દોષ કેવો? અવગુણ કેવો? અનાચાર કેવો? માટે મારા પ્રિય શિરછત્ર બાંધવ! કૃપા કરીને મને લઘુ બાંધવને અયોગ્ય યમનથી દોષિત ના કરો !!!

મચ્છંદ્રનાથ (વિક્રમાદિત્યને),—કુમાર વિક્રમાદિત્ય ! ભરથરિએ ચતુ-ર્યામમનો સ્વીકાર કર્યો છે—તેથી તેણે ઊંડી દીધેલા રાજ્યને તું ધારણ કર.

વિક્રમાદિત્ય (સચિનય),—જેવી ગુરુદેવની આજ્ઞા.

મચ્છંદ્રનાથ—અને સારી રીતિયે પ્રજાનું પ્રતિપાલન કર; અને જા, બચ્ચા, મારી તને પૂર્ણ આશિષ છે કે તું શક્યવનાદિકનો પરાજય કરીશ, તેમજ શેમક મહારાજ્યના કોટિ ધનભંડારથી પૃથ્વીને ત્રણમુક્ત કરીશ, પરંતુ:ખભંજન કહેવાઈશ, અને સંવત્સરે પ્રવસીવીશ !!! બાલ બચ્ચા વિક્રમાદિત્ય, બાલ હવે તારું હું શું પ્રિય કરું ?

વિક્રમાદિત્ય—મહારાજ ! વડીલ બાંધવને પરિતોષ થાય—ભરતરાજ્યનાં આપના મંગળ હરતારવિંદથી ભાવિ ઉદયમાંગલ્ય થાય:—ઉજ્જયિની વૈતા-જના ભયથી મુક્ત થઈ—બધી રૈયતને સુખની સંભાવના થઈ—અને આપની અમને નિરંતરે કૃપાધનચ્છાયા સિદ્ધ થઈ:—પછી શું અધિક જોઈએ ? તો પણ વડીલ બાંધવ—તાત ભર્તૃહરિ—આપને મારી આટલી વિસ્તાપના છે કે—આપ હવે તે તપસ્વિની, અપરાધથી મલીનતા પામેલી, સર્વ સંસારના તિરસ્કાર—દાવાનજથી જળી રહેલી, શોકસાગરમાં ડુબી ગયેલી, પશ્ચાત્તાપના હિમથી દિવસે દિવસે ગળી જતી, મારી માતૃ-ગુલ્ય રાણી પિંગળાને ક્ષમા

કરો ! રસ્તામાંના પવિત્ર પ્રવાહનાં દર્શન કરતો હું આબો તે વખત મેં માતા પિંગળાની તો તેની પૂર્વ દશાની માત્ર છાયાજ નોંધી ! અહા તે કેવી તપ અને ધ્યાનમાં એક તારે છે ! તેને નોંધને મારી આંખમાંથી આવણુ બાદરવે આંસૂની રેલ ચાલી રહી ! શેા માતાજીનો નિયમ ! શેા તેનો આપના ઉપર પશ્ચાત્તાપથી શુદ્ધ થયેલો સુવર્ણરૂપ પ્રેમ તેમજ ભક્તિભાવ ! ? ! તો હવે તેને માફ કરો !

મર્ત્તહારે ગુરુ મચ્છંદ્રનાથ સામું જુએછે.

મચ્છંદ્રનાથ (ક્ષણવાર ધ્યાન ધરી),—બચ્ચા ભરથરિ ! ખરી વાત છે, એમજ છે, રાણીનું બધું ચિત્ત એકવાર મલિનતા પામી ગયું હતું તે, હવે, ગંગાજળથી તેમ પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધ થઈ ગયું છે. તો પિંગળાને માફ કરો ! બીજું, યોગિદશાના વુડુરુંએ તો શમવૃત્તિ રાખવી નોંધએ, નો કોઈ આપણા પગ તળે કાંટા પાથરે તો તેના માર્ગમાં આપણે કૂલ બિછાવવાં—એ આપણો ધર્મ છે. તો એમજ કરો.

ભર્તૃહરિ (ભક્તિ પૂર્વક),—જેવી ગુરુદેવ નિર્જનનની આજ્ઞા ! તો રાણી પિંગળાના સર્વ અપરાધ માફ હો ! ઇશ્વરે તેનું કલ્યાણ કરો—અને તેની વૃત્તિ શુદ્ધ પવિત્ર રહે !

વિક્રમાદિત્ય (સાર્નંદઃ વીરવૈતાલનું ધ્યાન ધરતાં તે પ્રગટ થાયછે તેને),—વીરવૈતાળ ! આ ખખર, રાણી પિંગળા, ગંગાના તટ ઉપર તપોનુષ્ઠાન કરી રહ્યાં છે, તેમને પ્હોચ્યાડીદે અને બધા જગત્માં આનંદ વર્તાવ.

(વૈતાલ ફિર નમાવી જાય છે.)

મચ્છંદ્રનાથ—બચ્ચા ભરથરિ ! બોલ હવે તારું શું વિશેષ પ્રિય કરું ? બોલ બચ્ચા વિક્રમાદિત્ય !

ભર્તૃહરિ—આથી શું વધારે નોંધએ ?

(વસંતતિલકા).

ઊગે પ્રબોધ-શશિ, શાંતિસુધા-રસેલ !

વામે ભવાર્ણવ મહાભ્રમણા-ભરેલ !

જામે સ્વદેશ-ઉદયે વિમળ પ્રસંગ !

ઊદ્ધારિ રે' સકળ વિક્રમ-રાજ્યરંગ ! ! !

વિક્રમાદિત્ય—અહા !!! કૃપાનિધાન ગુરુદેવ ! આ શું દેવી મં ગળ
ગીત મનની મહેચ્છા ચિતરતું કાને તરવે છે !!!

(રાગ કલ્યાણની ગજલ).

ભરત ભૂમિ આ, પ્રભુ આર્યદેશનો,
પ્રસન્ન ચંદ્ર દેશપ્રેમ ખીલિને રહેા !!! ભરત૦

આર્યવર્ણ, આર્યધર્મ તાણું અભિમાન
દિવસે દિવસે પામો વૃદ્ધિને વિજ્ઞાન !!! ભરત૦

આર્યમન-સુમનથી નીતિ ગુંણ-પરાગ
પ્રસરો ! સ્વતંત્રતાનો સુખદા સોહાગ !!! ભરત૦

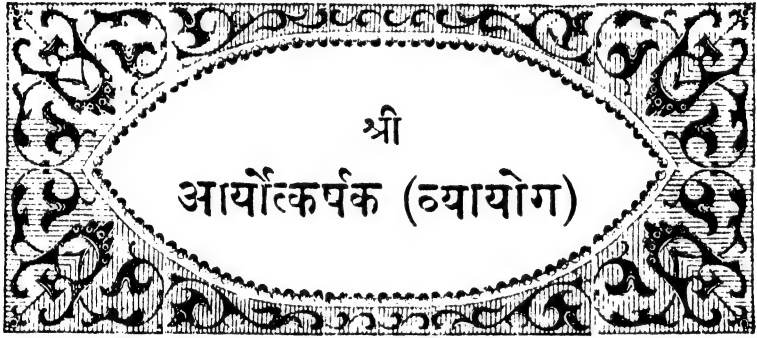
મેઘમાળ સદાકાળ વરસો અનુકૂળ !
શત્રુઓ વિનાશ પામો, મટો મૂળ શૂળ !!! ભરત૦

પ્રભાહિત ચહેા ચિત્ત નિરંતર નરેશ !
રિદ્ધિ સિદ્ધિ થકી દીપો બિજો આ દેશ !!! ભરત૦

મચ્છંદ્રનાથ—તથાસ્તુ !!! (સર્વે જાય છે).

श्री
आयुर्वेदकर्म (व्यायोग)

અર્પણપત્રિકા.

મારા પ્રિય આર્ય બંધુ-જનો તથા ભરતખંડનાં પુત્ર પુત્રીઓ !

આપના ઉત્કર્ષ અને ઉદયના કિરણાંકુર ઝળકાવતું આ આર્યોત્કર્ષક હું આપના સિવાય બીજા કોને અર્પણ કરું? આપના દિવ્ય, ઉત્કૃષ્ટ આર્યનામ સિવાય હું બીજા કયા મનોરમણીય નામ સાથે તેનું નામ જોડું? તમેજ તેનાં પાત્ર છો-તેનો રસ ઝીલનાર-તેનો ભાવ અનુભાવનાર છો ! આર્યસેન તે, પ્રિય બંધુજનો ! બીજું કોણ ?-આપણો વૃદ્ધ, પ્રાચીન, કેટલોક કાળ થયાં દુર્દશા પામેલો, મહેન્દ્ર મૂર્તિમાન ભરતખંડજ ! સુધારા પ્રભાકર તે બીજો કોણ-જો તે આપણો વર્તમાન સુધારાનો ઉદય પામતો સૂર્ય ન હોય તો-જેની ઉન્નવણ કિરણ-ધ્વજ નીચે તમે જેમયવન સામે સંગ્રામ મચાવી રહ્યા છો ! સુધર્મેન્દુ તેપણ આપણો નવો અમતાર પામેલો આર્ય ધર્મ-અહા તે પ્લાહા ધર્મ-તે પ્રેમભક્તિનો ધર્મ, જે ઈશ્વરના પિતૃત્વ તથા મનુષ્ય માત્રના ભ્રાતૃત્વનો સુખોદ આપે છે ! સ્વદેશવત્સળ અને સ્વદેશ-પ્રીતિ તે બીજું કંઈજ નહિ પણ આપનાં સર્વનાં મનમાં સ્ફુર્ણાયમાન થતી દેશના ઉપરની પ્રીતિભાવના-તે પ્રતિ ભક્તિભાવના-તેનું કલ્યાણ કરવાની બુદ્ધિ. આમાંના રાજપુત્ર તે આપણા ભરતખંડના મુખ્ય વિભાગ-જેમાં આપ સર્વનો સુખદ નિવાસ છે; અથવા તે આપ, આપણા ભરતખંડનાં, જૂદાં જૂદાં પ્રજામંડળજ. બાકીનાં બીજાં પાત્ર તો સહજ સમજાય એવાંજ છે. તો આ નાટક બીજું કંઈજ નહિ પણ-આપણા ભરતખંડમાં, અથવા એમ કહિયે તોએ ચાલેકે આપ્તા વિશ્વમાં, પરાપૂર્વથી ચાલ્યું આવતું સુધારા અને જેમનું પુરૂષ ચીતરે છે !

જેમયવનથી પરાભવ પામેલા આપણા આર્યવર્તનો દેવપક્ષ, જેમયવન અસુરની સત્તા નીચે બહુ સમયથી છે. તે અરસામાં દેશની સ્થિતિ કેવી થઈ છે તે જાણવા જાણે કંઈક જાગૃત થયેલ આર્યસેન પોતાની રાજસભા બરી, -બધાએ પોતપોતાના નિર્મિત કાર્યમાં નિરંતર વૃત્ત રહી, આપણી દેવી પૂર્વસત્તા પુનઃસાધ્ય કરવી એવા નિર્ણય કરે છે ! તે સભાની સમા-

મિત્રે, આ ખૂબર જાણી ચડી આવેલા બેહમયવનની સેના અને મુધારા દિત્યના પક્ષનું યુદ્ધ થાયછે. તેમાં શત્રુ પરાભવ પામી નાસેછે. અને સ્વદે-શવત્સળાદિ તેની પાછળ ધસે છે.

કુંઠ આ મહાભારત અહિંજ સમાપ્તિ પામશે નહિ. હજુ તો યુદ્ધપ્રસંગ ધણાએ આવશે; અને અંતે શાંતિની સ્થાપના થશે. તેનાં ચિત્ર હું “અ-વિદ્યાવતીદાહ” અને “આર્ય-સુધર્મોદય”માં કોઈયાર આપીશ. હાલતો તારે-આર્યો-બાંધવો! આજ રંગમાં ધૂમો!

“ધસો સૌ અપટ ધસો રણમાં!

“વસો નહિ અંતરે કાયરતા!”

“લહો લહાવો કરિ કેસરિયાં-

“ફરી ફરિ એ દિન હોય ક્યહાં !!!

“દેશ નિજ કાજ દેહ ધરવી!

“કીર્તિ-અપ્સરા અમરે વરવી!!!”

“ચલો અટ ભેયા લડવૈયા !

“રમો રણનર્તન તતથૈયા !!!”

જય જય જય જય! તારે બંધુજનો! ઉદય-ઉત્કર્ષ હો તમારો સ્વારા-ન્યમાં તથા સ્વાતાંત્ર્યમાં !!!

હું છઉં
તમારો એક નમ્ર બાંધવ
અંધકાર.

શ્રી આર્યોત્કર્ષક (વ્યાયોગ).

પાત્રજન.

સૂત્રધાર.	...	...	...	નાટક ભજવી ખતાવનાર.
ભારિષ.	...	...	...	તેનો એક મુખ્ય નટ.
આર્યસેન.	...	...	...	ભારત મહારાજાધિરાજ મહેન્દ્ર.
સુધારાપ્રભાકર અને સુધર્મેન્દુ	}	...	...	આર્યસેનના મુખ્ય પ્રધાન.
કુમાર.	...	...	...	સેનાપતિ.
સંપલદ્ર.	...	...	...	મહા સાન્ધિવૈગ્રહિક.
શીલ સદ્ગુણ	}	...	...	સંપલદ્રના સહાયક.
કુરુ અંગરાજ મહારાષ્ટ્રાદિત્ય ગુર્જરસેન	}	...	...	આર્યસેનના પુત્ર.
સ્વદેશવત્સળ.	...	...	...	રાજપુત્રનો મિત્ર.
સ્વદેશપ્રીતિ	...	...	...	સ્વદેશવત્સળની બહેન.
સ્વતંત્રતા	...	...	...	સ્વદેશપ્રીતિની સખી.
સરસ્વતી નીતિ લક્ષ્મી	}	...	...	ભારત-વીરનાયિકા.
પ્રતીહારી અને વેત્રવતી	}	...	...	રાજદ્વારપાલિકા.

આર્યમંડળ.

ઠેમયવન ... .. દેવ ચક્રવર્તી, પ્રતિનાયક.

અર્ધમાસુર ... .. ઠેમયવનનો પ્રધાન.

અનીતિરાહુ
જારસિંહ
વ્યસનસિંહ
પક્ષપાત } ... .. ઠેમયવનના પટાવન.

કુસંપિકા
અવિદ્યા
અલક્ષ્મી
દુર્ધ્યા
પરતંત્રતા } ... .. ઠેમયવનના પરિવારમાંની
વીરનાયિકા.

અનબ્યાસ. ... .. ઠેમયવનનો પુરસ્ચર.

બંને પક્ષનાં સૈન્ય, તેમના દૂત, પરિવારવર્ગ વિગેરે.

સ્થળ વિદ્યારણ્ય.

શ્રી આર્યોત્કર્ષક.

પ્રસ્તાવના.

સૂત્રધાર અને પછીથી નટ.

સ્થળ રંગમંડપ.

મંગળાચરણ.

(પદ.)

(આનંદ કંદ તું દેશ અભિવંદન—એ રાગ).

અકળકળા, અદ્ભુત બળ ધારી !

પ્રેમ-સુધા-ધન આનંદ-વારિ !

કરુણામય પ્રભુ વિશ્વવિહારી !

પ્રાણના પ્રાણ ! આ કૃતિદેસુધારી !!! અકળ૦

આર્ય તણો ઉત્કર્ષ સુહાવો !

ભાનુ^૧ સુધારક ભરત રસાવો !

મંગળ ઉન્નવળ ધવળ પ્રકાશો

ઈંદુ સુધર્મ ! સુ-હૃદય^૨ વિકાસો !!! અકળ૦

દેશની ભક્તિ, સ્વદેશની પ્રીતિ-

કુસુમ-પરાગ^૪ ફૂલાઓ સુ-રીતિ !

જળ તે સરસ્વતી સિંચી વધારો !

કિરણ સ્વતંત્રતા-દ્યુતિનાં^૫ પ્રસારો !!! અકળ૦

---

૧ પ્રેમરૂપી સુધા એટલે અમૃત વરસાવનાર ધન એટલે વાદળી; જેનું આનંદરૂપી વારિ એટલે પાણી છે તે.   ૨ ભાનુ-સૂર્ય.   ૩ ઈંદુ-ચંદ્ર.
૪ કુસુમ-ફૂલ; પરાગ-સુવાસ.   ૫ દ્યુતિ-તેજ, પ્રકાશ.

મતિ, કૃતિ, શક્તિ ભરતભૂમિ કેરી,

વીરરસે રસી, ખીલવ હોરી !

કલેશ કુસંપ તું હરિ કરિ દે લય !

જય જય જય વર્ષાવ અબ્ધુદય !!!

અકળ૦

(અનુષ્ટુપ્છંદ).

અકળ, સકળ-આપી, પ્રેમ-બાનુ-પ્રકાશક !

હજો ઉત્સાહ, ઉત્કર્ષ, મમ આર્ય-પ્રભાપ્રદ ! ! !

સૂત્રધાર (પ્રવેશ કરીને).-રસરૂપી સુધાના સ્વાદીલા ચક્રોર આર્ય સ-
ભાસદો ! અમે આજ અહિં આપણા ભરતખંડની ઉત્કર્ષ,-સિદ્ધિના સા-
ધનની યોજના-સંકળનાથી રમણીય એક અપૂર્વ વીરરસપ્રધાન નાટકનો
પ્રયોગ કરનાર છિયે ! તેમાં આપની આનંદવૃત્તિ તથા અનુકૂળતા આહિયે
છિયે !!! (નેવધ્ય મળી જોડને). આરિય !

(દોહરો).

અહિં આવી સન્નન સમિપ, નાટક-વસ્તુ જણાવ !

આર્યોત્કર્ષક શું હશે, ભજવાશે શે ભાવ ?

નટ (પ્રવેશ કરીને સૂત્રધાર પ્રતિ).-જેવી આર્યની આત્મા ! (તમા પ્રતિ).
આર્યજનો !

(હરિગીત)

નારાયણે પૂર્વે રચી આદિમ^૭ સુ-યુગ્મ ઉદ્યાનમાં

મૂક્યું અમુક પૃથ્વી વિષે સુરલોકપ્રાપ્ત સ્થાનમાં;

તે પુમથી માનવ-લતા વિસ્તાર પામી વિસ્તરે,

પૃથ્વી તણી દશ દિશ વિષે કુરુખંડ ભણી સુ-વિટપ^૮ સરી;

તે આર્ય શાખા થકી પૂર્વજ આર્ય આપ તણા થયા,-

વિદ્યા, કળા, ચાતુર્ય, શુચિ દાક્ષિણ્ય-યુત, સદ્ગુણ-મય !

તે નીતિ રીતિ પાળી, દેવ નિહાળી સુ-દશ દિગન્તરે,-

૬ પ્રભાપ્રદ-તેજ અથવા પ્રકાશ આપનાર. ૭ આદિમ એટલે પહેલપેહેલું
યુગ એટલે જોડું: સ્ત્રી પુરુષનું-સ્વાયંભૂ મનુ અને શતરૂપાનું. ૮ ડાળી.

સંપી, ચહી અન્યોન્યને, વસિયા સુખે મન્વન્તરે;
 સગ્ગજન સમાજ સકળ સ્વગ્ગથી પણ પળે રક્ષી કરી,-
 દુર્ગુણ ભરી દુઃખદ સદા દિતિ-તનુજા ભણિની વ્યથા હરી.
 કૃષિ-કર્મ આદિ સુ-કર્મ કરિ, પ્રભુ-ભક્તિ મહિં તત્પર રહી,
 સૌ શાસ્ત્રના ગ્રંથો કરી નિજ અનુજ કાજ મૂકી સહી,-
 નિજ નામ કામ અમર કરી, પછિ ધામ ભણી સ્વર્ગે વળ્યા.
 પણ તેમના પછિના થયેલા આર્થ દુશ્મન-ડર-દખ્યા,

મોભાગ્યશુદ્ધિશાળી બનિયા, શૈર્ષીહીન વળી થયા;
 નિજ દેશને પરતંત્ર કરિ, નિજ પૂર્વજો પાસે ગયા!
 વળિ તેમનાં બાળક અભ્યુદય પરતંત્ર સર્વ થયેલ તે
 દુર્ગુણ બધા શાસક તણા શીખ્યા જણાયા છેલ,-ને
 બલિચાર, સર્વ પ્રકારનાં બસનો મહીં અકચુર રહી
 વિદ્યાતાણું સૌ ભાન ભૂલ્યા, ડૂલિયા સર્વે આહિં.
 બ્યાં દાસ વિષયતણા થયા ત્યાં આશ નીતિ તણીજ શી?
 પ્રભુભક્તિની પણ રાખવી? વળિ દેશ-પ્રીતિ કેવી કશી?
 સૌ તે અધર્મી ડગ જનોના પંથ પૂરે વિપે વહ્યા,
 નામળા નિહાળી તેમને બહુ શાસકો જુલમી થયા.
 પરદેશિયો લક્ષ્મી વિલોકી તેમની પાસે બધી,
 તે લાલસાથી દૂર દેશયિ કષ્ટ સહિ આગળ વધી,-
 આ દેશમાં પેશી પછી ધિમે ધિમેજ ધણી થયા,
 જરે ખેંચવા સફાયા કરવા જરિ ન કો પાછળ રહ્યા.
 આવી અવસ્થા આપણી:-હવણું તથાપિ ઇશિની
 ઇચ્છા અને સુકૃપાયકી પુરિ અવધિ થાયે નિશની!
 શુભ પૂર્વે દિશ ક્ષિતિજ ઉપર ચળકાટ ભાનુ તણો દિસે!
 તમપંક્તિ દૂરીકૃત હવે આકાશમાં ગેબજ થશે!!!
 સૂત્રધાર,-તથાસ્તુ!!!

(નેપથ્યમાં-સવૈયો.)

મેઘ-માળ-ધર, હિમ-કિરીટ-ધર, પર્વતરાજા^૧ ઉત્તર માંધ,-
 બ્રહ્મપુત્ર^૨ પૂર્વે,—પશ્ચિમે સિન્ધુ^૩ સિન્ધુ સમ અનવદ્ય,-
 ત્રણેદાર, ત્રણ દ્વારપાળ શુચિ, આધિન, અવહિત જેને સો'ય
 લક્ષ્મી-તાત^૪ પાખાળે ચરણો જેના તે આર્યસેન હોય???

સત્રધાર (સામઢીને.),—મારિય ! મહેન્દ્ર આર્યસેન સ-પરિવાર આમ
 પધારે છે ! ચાલો ત્યારે આપણે પાત્ર-સાહિત્ય સન્નિયે ! (બેને જાયછે.)

इति प्रस्तावना.

—❀❀❀❀—

શ્રી આર્યોત્કર્ષક.

પ્રવેશ ૧ લો.

(ઘટલામાં પરિજન સહવર્ત્તમાન આર્યસેન, તથા પ્રતીહારી ઉપરનો
 છંદ ગાતી, પ્રવેશ કરેછે.)

આર્યસેન (આસન ઉપર બેસી),—પ્રતીહારિ !

(ચોપાયા.)

અરણ-સારથિ રથી સૂર્યના અર્ધની રશ્મિ પકડી,
 પ્રાતઃકાળે કમળ ખિલવતો,—જેહ દિશાર્થી^૫ ઉપડી
 સત્વર પ્રયાણ કરે તેહ દિશ-ગંગા વહન કરે જ્યાં,-
 ત્યાં અધિકાર કંઈક પામિલો સુધર્મેન્દુ^૬ તેડો છાં !

૧ પવતરાજ-પર્વતોનો રાજા; હિમાલય પર્વત. ૨ બ્રહ્મપુત્ર-બ્રહ્મ
 પુત્રા કે સાંપુ નદી. ૩ સિન્ધુ નદી. ૪ લક્ષ્મીનો પિતા-સમુદ્ર-ભારત
 અથવા હિંદી મહાસાગર. ૫ પૂર્વ દિશા. ૬ સુધર્મેન્દુ પી ચંદ્ર.

વળી પશ્ચિમમાં જેનો વહીવટ ધમધોકાર ચાલી રહ્યો છે,—એવા આપણા સુધારાપ્રભાકર^૧ પ્રધાનને પણ તેડાવો.

પ્રતીહારી,—જેવી રાજધરાજની આસા! (એમ કહી થોડેક દૂર પરિક્રમણ કરી પરિચારકો પ્રતિ.) અહો! રાજ-સેવકો! મહેન્દ્ર આર્યસેનનો આટલો અદિશ ધ્યાન દેઈ સાંભળી જલદી અમલમાં લાવો.

(ગીતિ.)

પ્રવાસના આપાસે અમિત રવિ સ્વાસ્થ્ય જે રદિશામધ્ય
પામે,—ત્યાંથી લાવો મંત્રિ સુધારાપ્રભાકરજ સદ્ય.

(અનુકૂળ ઉત્તર મળ્યો માંની, પોતાને મઢેલો હુકમ અમલમાં
લાવવા જાયછે. વેત્રવતી પ્રવેશ કરેછે.)

વેત્રવતી (માનપૂર્વક.)—દેવપાદની શી આસા હશે?

આર્યસેન,—વેત્રવતિ! તું ઉત્તરમાં વસતા કુરુ, પ્રાચીમાંના અંગ-
રાજ, દક્ષિણમાંના મહારાષ્ટ્રાદિત્ય, તથા પશ્ચિમમાંના મારા પરમ બહા-
લા પુત્ર ગુર્જરસેનને, તેમના સહચર સ્વદેશવત્સળ સહવર્તમાન તેડી લાવ!
વળી સ્વદેશવત્સળને મારી તરફથી નીતિ, સરસ્વતી, સંપભદ્ર, સ્વદેશપ્રીતિ
વિગેરે સાથે આવવા કહેજે! લક્ષ્મી સાથે અંગરાજને નોતરજે! કુમાર
સહિત કુરુને આવવાનું કહેજે, તથા સર્વની સાથે આર્યજનમંડળ પણ તેડજે!

વેત્રવતી (ચિનયપૂર્વક.)—જેવી મહેન્દ્રની આસા! (થોડેક દૂર પરિક્રમ-
ણ કરી દૂતપ્રતિ.) અહો! દૂતમંડન!

(શાદૂલ-વિક્રીડિત.)

લીલાંકૃત શૈલ, કુંજ, નદિયો શૃંગાર ધારી અહા!
પોતાના પરિવાર સાથ હવણાં સૂતો દિસે જે મહા!
રક્ષા જેનિ સદૈવ લક્ષ્મી-જનકે^૩ કીધી, કરે તે વળી;
એવા ગુર્જરસેનને સરવથા આણો; સ્વ પ્લેાચે રળી!!!

વળી, અન્ય દૂતવરો!

૧ સુધારારૂપી સૂર્ય. ૨ પશ્ચિમ દિશા. ૩ સમુદ્ર-ગૂંજરાતની ત્રણે
દિશાએ વિંટળાઈ વળ્યો છે તે.

(હરિગીત.)

મારતી તણા વેગે વધી સત્વરે પજો દશ દિશમાં !

આણિ સ્વરાજકુમારને અહિં માત્ર એક નિર્મિષમાં !

(તેઓના ગયા પછી વિચારપૂર્વક).

આજે સમાજ અહિં ભરાયે મહાજન મતિમાનનો

યાશે પુનિત પરિણામ શુચિ શુભ તેહ સૌ વિદ્વાનનો !

(સહર્ષ). તારે મારે તે કાર્ય ઉત્સાહથી કરવું ઘટે છે ! (એમ કહી પરિક્રમણ કરતાં). આર્યાધિરાજની આત્મા માથે ચડાવી મારે પણ કામિ ભાગવું નોંધ્યે ! (જાય છે.)

આર્યસેન (સોત્કંઠ),—કેમ વાર લાગી ? મંત્રીશ્રો ક્યારે આવશે ! ! !

(નેપથ્યમાં—શાર્દૂલવિક્રીદિત).

વિશ્વાધીશતણા અને મનુજના પિતૃત્વ ભ્રાતૃત્વનો^૧

દેહે જે ઉપદેશ, જેથિ સુખનાં આવી મળે સાધનો—

પ્રીતિથી ઉર રહે વળી સદય આ જેથી સદાકાળ,—તે

આવે મંત્રિ મહેન્દ્રનો અહિં હવે લેવા સુસંભાળ રે ! ! !

(પુનઃ—ચોપાઈ).

જેના વહીવટ કેરી માંહ, કોઈ ન થાયે ભગ્નોત્સાહ,

પામે સર્વજનો સુખસાર,—આવે મંત્રિ અવર આ ઠાર !

આર્યસેન (મનમાં સહર્ષ).—મને ભાગે છે કે મારા પ્રધાન હવણાં આવે છે ! હશે, હવણાં નોંજીયું.

પ્રતીહારી (પ્રવેશ કરીને).—મહારાજ ! મંત્રીશ્રો આપની આત્માથી દેવડી ઉપર આપનો હુકમ જાણવા વિગ્રહાનુર^૩ ઉભા છે તે નો દેવની ઇચ્છા હોય તો હવણાં હાજર થાય.

આર્યસેન—સત્વર આવવા દો એમને.

૧ પવન. ૨ ઈશ્વર સર્વનો પિતા છે, અને આપણે બધાં તેનાં બાળક છીએ તથા મનુષ્ય માત્ર એક બીજનાં બાંકુ છે :—તેથી પરસ્પર પ્રીતિથી દયામય દ્વંદ્વ જેનાથી રહે તે. ૩ કુદ્દને માટે તણપતા.

(પ્રતીહારી પડદામાં જઈ મુધમેન્દુ અને મુધારાપ્રભાકરને લેઈ પાછો તેમની સાથે ફરીથી પ્રવેશ કરેછે).

મુધમેન્દુ તથા (આપના ચરણકમળને વંદિયે છિયે મહારાજ !
મુધારાપ્રભાકર)

(એમ કહી આર્યસેનની સંજ્ઞાથી પોતાને આસને બેસેછે).

આર્યસેન—પ્રધાન શ્રેષ્ઠો ! આપણી પ્રજાની સ્થિતિ કેવી છે ?

(નેપથ્યે કાવ્યછંદ અથવા રોઝાવૃત).

ધૃતરૂતિ—મંડિત, સદય દુઃખી, રૂપાળો,
આર્યસેનનો પુત્ર, સેન ગુર્જર, આ બહાલો,
સ્વદેશવત્સળ સાથે, તાત આત્તાથી આવે,

શાભાવા સુ-સમાજ સહિત-પરિવાર, સુ ભાવે !!!

આમ, આમ રાજપુત્ર ! (એટલામાં ગુર્જરસેન, સ્વદેશવત્સલ, નીતિ, સરસ્વતી, સંપન્નમ્મ દત્તાદિ પ્રવેશ કરેછે).

ગુર્જરસેન તથા (સવિનય, નમ્રતાપૂર્વક),—આપને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરિયે છિયે તાત !
સ્વદેશવત્સળ)

(એમ કહી પોત પોતાને બતાવેલે સ્થાને બેસેછે).

આર્યસેન,—પુત્રો ! ચિરંજીવી રહે ! ! !

સરસ્વતી,—મહેન્દ્રને મસ્તક નમાવુંછું !

નીતિ,—નમ્રતાપૂર્વક આપને વંદન કરુંછું ભારત-રાજ !

આર્યસેન,—ભારતવીરબાળિકા, વૃદ્ધિ પામો !

સંપન્નમ્મ,—મહારાજ, આપને નમન કરુંછું !

આર્યસેન,—મારા સર્વ પ્રદેશના તથા રાજ્યના સ્તંભરૂપ, ચિરકાળ નિર્વિદન દશાએ રહે ! (સર્વે પોત પોતાને આસને બેસેછે).

વેત્રવતી (પ્રવેશ કરીને),—દેવ આપની આત્મા માનપૂર્વક સ્વીકારી કુમાર સહયર્ચમાન કુંડર, અંબરાજ તથા લક્ષ્મી અને મહારાષ્ટ્રાદિત્ય સર્વ સ-પરિવાર આવે છે !

આર્યસેન (ઝમઝમકારી),—તેઓને સત્વર અહીં લાવો !

વેત્રવતી,—જેવી મહારાજની આસા ! (પરિક્રમણ કરી તેઓની સાથે પ્રવેશ કરતાં) આમ આમ રાજપુત્રો ! પ્રધાન, પટાવત વિગેરે મંડળ સહ-વર્તમાન મહેન્દ્ર અહિં વિરાજમાન થયાછે !

કુંડે
વંગભદ્ર } —આપને સાષ્ટાંગદંડવત્ નમસ્કાર કરિયેછિયે તાત !
મહારાષ્ટ્રસેન }

આર્યસેન,—સર્વદા આપ્યાદ રહેા !

કુમાર,—આપને નમસ્કાર કરુંછું સ્વામિન્ !

આર્યસેન,—સેનાપતે ! હમેશાં કૃતેહ મેળવ.

લક્ષ્મી,—પૂજ્યદેવ ! વંદન કરુંછું !

આર્યસેન,—સર્વદા સુખ આપનારાં યાઓ !

(બધા આસને બેસેછે : વેત્રવતી તથા પ્રતીહારી દ્વારાતિક જાયછે).

આર્યજન મંડળ (પ્રવેશ કરીને),—

(ઉપજાતિવૃત્ત).

મહેન્દ્ર ! કૈલાસ—સુમાનદંડ ? શત્રુ-ઉરે ત્રાસદ છે પ્રચંડ !

સંપૂર્ણ જે તું પ્રભુ-ભક્તિ મધ્ય ! પ્રણામ તેને કરિયેજ અદ્યા !!

આર્યસેન,—સુખી રહેા પુત્રો ! બદ્રે વેત્રવતિ ! સભામાં આવનાર કોઈ બાકી રહ્યું છે ?

વેત્રવતી (આગઢ આવીને),—મહારાજ ! સ્વદેશવત્સળતાં જહાજાં બહેન દેવી સ્વદેશપ્રીતિ તથા તેમનાં સખીદેવી સ્વતંત્રતા સેનાપતિનો હોદ્દો શો-ભાવનારાં હજૂ સુધી જણાતાં નથી ! •

આર્યસેન (સોત્કંઠ),—તારે તેઓને સત્વર તેડાવો !

વેત્રવતી,—વાર દેવ ! (એમ કહી જાયછે).

આર્યસેન,—સુધર્મેન્દુ ! તમારી સત્તા મારા દેશના કયા ભાગમાં હાલ વિશેષ ચાલે છે ?

સુધર્મેન્દુ,—મહારાજ ! જે દિવસથી બ્રહ્મચર્યને આપણા પ્રદેશમાં

---

૧ કૈલાસ—સુમાનદંડ : કૈલાસ પર્વતરૂપી જોનો સુંદર માનદંડ એટલે રાજદંડ છે તે.

પગ દીધો તે દિવસથી હું આર્યજન-અરે ! અનાર્યવત થયેલા આર્યજનથી
તબયલો વિષ્ણુની ક્ષીરસાગરની નિદ્રામાં પડ્યો ! પણ,

(દોહરો).

ક્ષીરોદધિમાં વિષ્ણુ તો, ચાર માસ નિદ્રિત.—

વરસ હજાર સુધી હુંતો, પડ્યો રહ્યો ત્વમ નિત્ય !

માટે તે નિદ્રામાં ધોરતો હતો એ કહ્યું, તેમાં મારી મેઢાટી ભૂલ છે. હુંતો
કુંભકરણ કે મુચકુંદ અથવા મારા પોતાનાજ દૃષ્ટાંતરૂપક કોઈ કલ્પિત
વિશેષણવાળી ગાઠ નિદ્રામાં પડ્યો હતો. તોપણ, કાળ-ચક્ર પોતાના પરિભ્ર-
મણમાં મારી મહા નિદ્રાની સમાપ્તિ કરે, તેવો મારે બનાવ બન્યો ! ઈશ્વર
કૃપાથી, તેના સંબંધી જ્ઞાનનાં કિરણનો પ્રકાશ મારાં નેત્ર ઊપર પડતાં
વાંતજ હું કંઈક જાગૃત થયો; અને ધીમે ધીમે મારી સત્તા પાછી હાથ કરવા
યત્ન કરવા લાગ્યો. પણ મારા દુશ્મનની સત્તા, તથા તેનો પરિવાર વધી
જવાથી મારે નિરાશ થઈ તિરસ્કાર પામવો પડે એવો શક બરેલો સમય
બાણીવાર આગ્યો. તથાપિ જે દિશામાં સૂર્યોદય થાય છે તેજ દિશામાં રહેલા
આપના (અંગરાજને બતાવીને) આ અંગરાજ પુત્રના પ્રદેશમાં હું રહ્યો અને
કેટલીક સત્તા ત્યાં મેળવ્યા બાદ રાજપુત મહારાષ્ટ્રાદિત્ય તથા ગુર્જરેસેનનાં
આમંત્રણ આવ્યેથી, મેં તેમની બાણી જવા માંડ્યું. અને તેમના પ્રદેશમાં
મારાં મંદિર સ્થપાયાં. વળી આપણા દેશ વિના પણ દૂર પશ્ચિમમાંના
દેશોમાં ઈશ્વર-ઈચ્છાથી તથા આપની કૃપાથી સારી પ્રતિષ્ઠા મને મળતી
જાય છે.

આર્યસેન,—હું ઈશ્વર પાસે સ્તુતિ કરી એવું માંડુંકું કે તમારી સત્તા
મારા પ્રદેશમાં તથા વિશ્વમાં સર્વત્ર વ્યાપી, મારી પ્રજાને તથા આપણાં
મનુષ્ય બાંધવ માત્રને આ તથા પેલી દુનિયામાં સુખી કરો !!!
(સુધારાપ્રમાકરને). પ્રધાનજી ! તમારો વહીવટ કેવો અને ક્યાં ચાલે છે
તથા આપણી પ્રજાની સારી સ્થિતિ છે કે કેમ ?—તે અમને નિવેદન
કરો. કાળચક્રના ફરવાથી તથા અમારી પૂર્વાવસ્થા વીતી જવાથી દરબારી
કામમાં અમારું લક્ષ રહ્યું નથી,—તેથી તે બિનાઓથી અમે અજણ્યાછીએ.
માટે તે જાણવાને અત્યંત આતુર છીએ. અને અમારી પ્રજાનું એય થાય

એમ ચાહિયેછિયે.

સુધારાપ્રભાકર (માનપૂર્વક),—મહારાજાધિરાજ ! આપણા કદો દુશ-
મન જેમયવન જે દિવસથી આપણા પ્રદેશમાં પેઠો, તે દિવસથી, આપણી
પ્રજના તથા પરિવારના હાલબેહાલ થયા છે.

(ચોપાયા).

આર્યજનો નીતિ પ્રીતિને સદ્ગુણહીન થયા સહુ !
શીળ, સાન, સંતોષ, ધર્મ નિજ તાગીને ખેડા બહુ
જેમ, વ્યસન, બબિચાર, કપટના ફાંદામાં ફસિયા,ને
અધર્મ કેરા ઘાડા કાદવ વિશે ખરે ઠસિયા છે !!!
કેફ કરી, ગુલતાન રહી ચિર, ફુલટા સંગે રમતા,
ખાનપાનથી ખુશી થઇને, સહુ વાતથી ખત્તા-
ખાઈ, ધાઈ કુપંથ બણી, સૌ અધિકારી રાજા જે
તાખાના અહીં આર્યવંશના, તજ ખેડા માત્ર એ !
વિદ્યા બણવી મુકી દઇને ભીખ માગીને ફરતા,
સાધુ વળી વૈરાગી વેશે ઘણાક જનો રખડતા,—
દેશ તણી દેશ દિશા વિષે નિત મારી નજરે આવે !—
અનુદ્યોગમાં કુખી ગયેલા જાણી જોઈ બાવે.
તેઓને પણ દેશિ બાંધવો ઉદ્યોગે ન લગાડે
આપી કાંઈ જૂજ પેટિયું, ભમતાં કદી ન વારે !
તેઓ પણ કંઈ મહેનત વિણ જ્યાં અજોદક નિત પામે,—
બીજાઓને દેઈ શિખામણ લગાડેજ નિજ કામે !
આથી દેશ તણી સ્થિતિ માઠી થાતી જાયે નિત્યે !
પણ, હા ! આર્ય વિચાર કરે નહિ કાંઈ કદાપિ ચિંતે !!!
આર્યસેન (હદાસીનતાથી),—શિવ, શિવ, શિવ, શિવ !!!
સુધર્મેન્દુ
તથા
રાજકુમારાદિ } (સ-સ્વેદ),—પ્રભૂ-પ્રભૂ !!!

સુધારાપ્રભાકર,—આહો પ્રભૂ !—આર્ય કુળનાઓની આવી, શરમ
બરેબી રીતિ તથા સ્થિતિ છે. તેઓએ યવનથી હાર પામી, જેમયવનને

પોતાના પ્રદેશમાં માગ આપ્યો, -તે દિવસથી, તેમની સ્થિતિ-જેમ, આકા-
શમાં, સૂર્ય અને પૃથ્વી વચ્ચે ચંદ્ર આવેથી, સૂર્યના ઉપર ચંદ્રની છાયા
જેમ જેમ પડતી જાય, તેમ તેમ તેની આકૃતિ ધેરાતી જાય છે તેમ-
બદલાતી ગઈ; અને બધી છાયા પડવાથી, સૂર્યનો તદ્દન ગ્રાસ થાય તેમ-
તેમની અંધકાર સ્થિતિ પણ થઈ ગઈ; અને આખરે, જેમ છાયા દૂર
થતી જાય, તેમ તેમ તેનો દેખાવ કંઈક પ્રદર્શિત થવા માંડે તેમ-તેમની
સુ-દશાનાં ચિહ્ન, સરસ્વતીની તથા સુધર્મેન્દુની પોતાના પ્રદેશમાં પ્રતિષ્ઠા
થવાથી, -નીતિ આદિની થતી પ્રશંસાથી, -તથા સ્વદેશવત્સળ સમાનના
ઉદયથી દર્શાય છે ! અને ઈશ્વર કૃપાથી, આપણા મુલકમાં, વર્તતા જનોનો
ઉદયથી સૂર્ય પૂર્ણ રીતિયે હવે પ્રકાશિત થયે !!! જેમયવનના ઉશ્કેરણીથી
મોભાગ્રજુદ્ધિશાળી આપણાં બાળકોએ મને જ્યાં પોતાના પ્રદેશમાંથી વિ-
દાયગિરી આપી તેવેળા મને નાસતાંએ ભાંય ભારે પડી. અને આખરે
દૂર પશ્ચિમના પ્રદેશમાં જઈ સંતાવું પડ્યું ! તોપણ ઈશ્વર કૃપાથી, મેં, ત્યાં
રહી, અહીં કેટલાંક સત્તા મેળવી. તથાપિ અત્યંત દિલગીરી સાથે કહેવું
પડે છે કે-આપણા પ્રદેશમાંના મારા કહેવરાવનારા કેટલાક નામ દેવા પણ
નાલાયક, એવા માણસો, પોતાના દેશીય બાંધવોને, પોતે મારી તફેણમાં
છે એમ જણાવી, સમય આવ્યે, પોતાનો કૃત્રિમ દેખાવ બદલી દે છે; અને
મારા નામને બદલો લગાડે છે-એટલુંજ નહિ પણ, બીજા આર્યોની એ
મારા ઉપરથી પતીજ ઉઠાવી દે છે ! તેઓ મારા ભક્તજન કહેવરાવતા
છતાં જેમયવનના મંત્રિ પરિવારના મતને અનુસરી, અદકચરા રહે છે.
અને આમાં એ નથી રહેતા અને તેમાં એ નથી રહેતા-ધિક્કરે તેવાને !!!
સર્વે-ધિક્કાર, ધિક્કાર હજી આવા દશમુખ રાક્ષસોને !

સુધારાપ્રભાકર, -આવી આપણા દેશમાં વસતી પ્રજાની સ્થિતિ છે !

આર્યસેન (જોકાતુર થઈને), -અરે દૈવ ! હજી પણ તું તારાં સાહિત્ય,
મારા અસ્તમાં યોજતાં, તું વિરામ નથી પામ્યું ??? તું કેવું કૂર ! અહો
ઈશ્વર ! મારા ઉપર હવે ઘણી વીતી ! હવે તું કંઈ કૃપા કરી, મારા ઉપરનો
દુઃખ-દાવાનળ દૂર કર ! મારા મંત્રિયોને તેઓના મંત્ર નિર્દોષે બચાવી, મારી
પ્રજાને સુખી કરવા દે ! પણ, અરે ! મારે ઈશ્વરને ઠપકો દેવા જોઈએ ? હાં,

તેનો મારે મારી પ્રભનેજ કહેવું ઘટેછે. પણ, હવણાં, કુમાર સેનાપતિ !
તમારી બિના જાહેર કરો.

કુમાર,—મહારાજ ! જેવી સુધર્મેન્દુ તથા સુધારાપ્રભાકરની સ્થિતિ
તેવીજ મારી સ્થિતિ ! મારા હાથ નાચેના આશ્રિત રાજાઓ—

(ગોત્તિ).

બસને ને બબિયારે, ચક્ર ચુરે રહિ, રણ પલંગમાં ધુમતા,—
પ્રજા તણા સુખની, કે નિજ સુખ કેરી છે ન ગતાગમ ત્યાં !
જેમયવનના સર્વે ગુલામ થઈ, કુપ્રધાન આત્મા એ
માની, પ્રજા કનડતા, ગુલામ સ્થિતિમાં સર્વે દેખાયે !
અંતઃપુરમાં પોતે વિષય છંદમાં બન્યાજ ગુલતાન,
વાઘવર મંત્રી નિજ રૈયત કનડે તેનું ક્યાં બાન ?
કુલટા સંગે રમતા મેહલવિશે ગ્યારે હોયે પોતે,—
અંતઃપુરમાં થાતાં કર્મો કેરું બાન હોય કોને ?
વળી લોકોની સ્થિતિમાં શૂરાતનના સંબંધમાં કેવો વિચિત્ર ફેરફાર થયોછે !!!

(વસંતતિલકા).

વાતો કરે સ્વગુણ શૂર તણી ઘણી એ,—
(પણ) સામાન્ય પ્રાણિ કપિથીં દૂરથીજ બોલે !
તો શી પછી કરવિ વાત ધૃતિ તણી ત્યાં
હોયેજ, નાથ, ભરિ કાયરતા ઘણી જ્યાં !!!

સર્વે,—વાહ વાહ !!!

કુમાર,—તથાપિ—

(દોહરો).

મિથ્યા માન મુકે નહિ, કોઈ કાળ કો ઠાર !
હોયો હોયો નવ કહે મમતે નર મરનાર !!!

સદગુણ
નીતિ
સંપભદ્ર
શીલ

(સકરુણસ્વેદ).—

(રાગ સિંહોટી—દાદરો).

દેશવટો અમે પાગ્યાં દેશવટો રે !

ઢેમ-રાગ્ય સમારંભે દેશવટો રે ! ! !-દેશ૦

કુમુદ કમળ સમ અમે ખીલિયે,

સુધર્મેન્દુ કે સુધારાદિત્ય-ઉદયે !-દેશ૦

દેશ સેવા-યત્તમાં, અમારા મંત્રે

એહ બે રત્નરત્ન વિણ કોણ સમને-દેશ૦

અથવા સ્વદેશવત્સજને મંડળે

તારા^૩ દિપિયે પ્રકાશ-બળે ઊજળે ! ! !-દેશ૦

(આર્યસેન તથા સુધર્મેન્દુ આદિ જંઢો નિશ્વાસ મૂકેછે).

સરસ્વતી,—એમને તો કંઈ પણ ખુશાં મેદાનમાં અથવા સ્થાનકમાં
સ્વતંત્ર હરવા કરવાનો પ્રસંગ મળતો હશે ! પણ હુંતો-અરે હુંતો-

(એતે ઘુરે કિધું કામ, કૃષ્ણધિ વૈર વ્યમ કર્યુંરે ?—એ રાહ).

અકળાઉં મુંઝાઉં અંધકાર, કયન કષ્ટ ક્યમ કહુંરે ?

સહું કેમ એ તમજ દુઃખકાર ? કયન કષ્ટ ક્યમ કહુંરે ?

અસ વિકળપ કરે સદાકાળ, કયન૦

પૂરી મળુસ કપાટે! શું સાલ? કયન૦

કે પુરાઉં ગર્ભ-ગહે^૧ કોઈ ઘોર, -કયન૦

કે અંધાઉં દૃઢ અંધને સ-ગ્ગેરે ! કયન૦

કે હું હેતા જળે નદે અખોળાઉં ! કયન૦

કે હું દીન દીન છિન્નભિન્ન થાઉં ! ! ! કયન કષ્ટ ક્યમ કહુંરે ?

તથાપિ કેટલાક એવા પણ છે કે જે મને સારી સંભાળથી રાખેછે !

(સહર્ષ)

(રાગ કાલિંગડો.)

ધન્ય ધન્ય ગણું હું જન્મારો, કેકો આર્ય-અંધુ ગ્રહે બોધ મારો ! ધન્ય૦

૧ પોયણી. ૨ એ બે યસનાત્રેરક ત્રણિ સુધર્મેન્દુ અને સુધારાપ્રભાકર.

૩ આંદરણીઆંદરણીની ૪ અંધારું. ૫ આકુળ. ૬ ગોળર.

મારી સલાહ પ્રમાણ એ ચાલે, આત્મા મુદિત થાયરે, નૃપ! મારો. ધન્ય૦
પણ આ દિવસોતો આ પચોસીમાં આવ્યા. નહિતો ઉપર પ્રથમ કહી
તેવી મારી સ્થિતિ હતી, અને હાલ પણ તે બહુધા તેવીજ છે. માટે
તેમાંથી ઉદ્ધાર પામી આગળના મંગળ સમય માટે હવે તો હું બહુજી ઉત્કં-
ઠિત છઉં !

(રાગ વરવાનો જિલ્લો.)

પાછો તે મુદિન ક્યારે મંગળ પ્રકાશશે ?-પાછો૦

પામી હું ઉદ્ધાર, યત્ન-કિરણો વિકાસશે

ક્યારે મુજ ? દેહ દેશસેવામાં વિલાસશે ?-પાછો૦

આજે આ સમાજ રાજ ! ઉદ્યાર્થ બાસેછે !

દેશ શત્રુ દૈત્ય દુષ્ટ બ્રહેમચરણ ત્રાસે છે-

મમ બંધુ તથા મમ મુક્તિ તણી આશે એ !-પાછો૦

આર્યજન (સાર્વજનિક),-સત્વરજી હવે સત્વર બહેની સરસ્વતી !!!

લક્ષ્મી,—હું સાંપ્રતકાળમાં પ્રથમ તે ગુર્જરસેનના પડોશીના રાજ્યમાં
વિક્રમભોજ આદિના છત્ર નીચે સ્વતંત્ર આનંદવિલાસમાં રહી ! તે ગુર્જ-
રસેનના પ્રદેશમાં એ શ્રીમયણુલ્લેખી તથા મહાપ્રતાપી જયસિંહદેવની
રાજ્યધુરાએ જ્ય અને પ્રતાપ તથા દેશકલ્યાણ વર્ધાવી રહી ! પણ હવેતો-

(રાગ કાફી-જીલો તાલ દીપચંદી.)

પામી ભૂદાધરે, થતાં બ્રહેમચરણતાણું રાજ !

પામી૦

કોઈ ભુમિગૃહ, કોઈ દિવાલમાં, સંચે, ઝીકે મને ઠાંકામાંજ !

પામી૦

કોઈ મજૂસ, પટારે પુરે કોઈ, ન મુજ દેશ કાજ સજે કોઈ સાજ ! પામી૦

સાર્વજનનીનરે તથા પારમાર્થિકૃત થાય ન મુજ રક્ષક જનથી આ કાજ ! પામી૦

સ્વાર્થતણી સિદ્ધિ ચિત્તે રમી રહી વળાવી શ્રી નગરે પિતાગૃહ રાજ ! પામી૦

વળી યવનોએ મને બહાણે ચડાવી, તથા અનેક યુક્તિયો કરી પોતાને

દેશ મોકલી, ત્યાં હું કેટલેક દરજ્જે સારા અર્થમાં આવી, અને કેટલેક

દરજ્જે નહારા અર્થમાં પણ; અને તે નહારા તે એવા કે અહોની આર્થ

પ્રજને દુઃખ કરનાર ! આજ કાલતો હું અંગરાજના પ્રદેશમાં આર્થ પ્રજને

૧ ભૂમિગૃહ-ભોંયડું. ૨ સાર્વજનનીન-લોકોપયોગી. ૩ પરમાર્થનાં.

સારી રીતિએ સુખકર થઈ પડું છજી ! તેમજ ગુર્જરેસેન તથા મહારા-
ષ્ટ્રાદિત્યના મંડળમાં તોપણ આપણા આખા દેશ સમગ્રમાં નહિ. એ દિવસ
હવે પાસે આવતો જોવાની મારી પણ અત્યંત ઉત્કંઠા છે.

સ્વદેશવત્સળ,—પૂજ્ય આર્ય પ્રતિનિધિ ! સર્વ સભાસદોએ પોતપોતાને
લગતો યથાઘટિત હેવાલ આપ્યો,—તાર બાદ, હું સામાન્ય રીતિયે મારા
દેશીય બાંધવોની સ્થિતિ કેવી છે તે જોઈવું કહેવામાં નથી આન્યું તેટલું
કહું છું !

આર્યજન,—અરે, સાંભળો, સાંભળો ! આ હવે શું વધારે કહે છે તે.

સ્વદેશવત્સળ,—પ્રથમતો આર્ય સુધર્મેન્દુના વિષયમાં કહેવાનું તે તેમણે
પોતાની ચંદ્રકળાનાં ભિન્ન ભિન્ન સમયનાં રૂપાંતર યથાસ્થિતપણે પ્રદર્શિત
કર્યાજ છે—તેમાં કંઈ ન્યૂનાધિક રહ્યું નથી ! પણ—હવે, મારા જે બાંધવા
સુધારાના સાથી કહેવરાવે છે તેમના સંબંધી એજ નિવેદન કરવા યોગ્ય
છે કે તેઓ માત્ર નામધારીજ છે ! તેઓ જેમયવનના પરિવારથી દૂર
રહેવા સંબંધી મોટાં મોટાં બાષણ આપશે—પણ પોતે તો જળકમળ પ્રમાણજ.
તેમને પોતાને તો તેની કંઈએ અસર થવાની નહિ ! તેઓ તે પ્રમાણે વર્તવાનો
વિચાર તો સ્વપ્નમાં એ લાવશે નહિ ! આમ—

(ઈંદ્રસભાની ગજાલની રાહપર.)

કયન કયવા, વર્તવાના, ભિન્ન છે પ્રકાર !

ફટ ફટ ! શત વાર હજી એવાને ધિક્કાર !

આપે બાષણ તેહ વેળા વદે વાત હજાર—

બાષણ સ્થાન થાપણ મુકિ વિસરે તેવાર ! ! !

પણ, આ આપણા સર્વથી પ્રથમવંદનીય સદ્ગૃહસ્થો, કરેવું કઠિણ
સમજ, કહ્યા પ્રમાણે કરવાની ધારણા ન હોવાથી, તે વાત કહે નહિ તો
બેહતર ! પણ તેમ કરે તારે સુધારકમાં પોતે ક્યાંથી ગણાય ? સભાઓમાં
ક્યાંથી પોષાય કે માન પામે ? ફિટકાર, ફિટકાર હજી તેવા જનોને !

સર્વે,—ધિક્કાર—ધિક્કાર છે આ સુધારાના રણજ્યુકોને ! ! !

---

૨ પ્રથમ વંદનીય—બધાંથી પહેલા નમસ્કાર કરવા લાયક—મૂર્ખ
અથવા શઠ. ૩ જંબુક—શિયાળવાં—જેવા પહીકણ.

સ્વદેશવત્સળ,—જોઈશું તો—આપણા કોઈ ગ્રંથકાર, સુધારાનો અ-
મુક નિયમ સર્વેએ પાળવો તે ઉપર વ્યાખ્યાન આપશે, નિબંધ લખશે,
ભાષણ કરશે, કવિતા રચશે, તેને સારૂ સ્થપાયેલી સભામાં જશે—અરે
તેમાં સામેલ થશે !—પણ જ્યારે તે કરવાનો પોતાને પ્રસંગ આવશે ત્યારે
કાયરપણે મુખ સંતાડશે ! કદાચ કોઈ અમલદાર રાજકીય કામકાજમાં
પ્રવર્તી કોઈ અનીતિ ઉપર સખત લખાણ કરશે, અને તેવાજ પ્રકારની
અનીતિથી પોતાનાં કર્મ ઇલકિત કરશે ! કદાચ ન્યાયાધીશ વિગેરે દૃષ્ટે તે
પોતે ન્યાયી કહેવરાવતાં છતાં પોતાના કુટુંબી કે વગવશીલાનું કે ઉપરીનું
કામ આવળું કે પોતાના ન્યાયથી ચુકશે અને અન્યાય કરવા સુધ્ધાં તૈયાર
થશે ! આ આપણા આર્યો—આમને આપણે આર્ય, સુધારક, સુધર્મિનાં
ઉત્તમ માનવતાં પદ આપવાં ! !

સર્વે,—નહિ, નહિ ! અનાર્યથી પણ તેઓ વધારે નીચ છે—એતે અર્થ
શાના ?

સ્વદેશવત્સળ,—અરે, વધારેતો શું કહેવું ? જુદેમયવનની સામે સંગ્રામ
સાહિત્ય સજવાને, પક્ષ દેહ કરવાને, નિર્માણ કરેલી મંડળીઓ પણ—કંઈ
નહિ તો તેમના અગ્રેસરો—તેમના હાથ પગ અને તેમના મનોદ્વંદ્વરૂપ તેઓ
પણ પોતાના સત્ય નિયમથી ચળે, તોપછી બીજાની તે શી વાત પૂછવી ?

સર્વે,—તેવી સુધારામંડળીઓનો તથા તેવા સુધરેલા મનુષ્યોનો સર્વ
પ્રકારે તિરસ્કાર હજી ! !

સ્વદેશવત્સળ,—સંપભદ્ર, શીલ, સદ્ગુણ, નીતિ વિગેરે સામાજિકોની
નિવેદન કરેલી હકીકત બાજબી છે—એમાં મીનમેષ પણ ફેર નથી ! આ
વાત તેમના તે વર્ણનથી અને મારા પોતાનાં ઉપર આપેલાં દૃષ્ટાંતથીજ
સહજ વિદિત થશે.

આર્યજન—વાસ્તવિક છે !

સ્વદેશવત્સળ—લક્ષ્મીએ જમને પોતાને લગતી બીના દરસાવી તે
મયાયોગ્યજ છે. ગુર્જરસેનના પ્રદેશના મહાજનો—મારો માત્ર તેમનાથી પ-
રિચય વિશેષ છે તેથી હું તેમના ઉપર કટાક્ષ દૃષ્ટિથી બાલીશ કે તેઓ-
લક્ષ્મીને પિયેર બળાવી, પોતાના દુઃખાવસ્થામાં આવી પડેલા બાંધવોને

નિર્મુક્ત કરવાની શક્તિથી રહિત થઈ બેઠા છે ! અને જેઓની પાસે તે-
ની કંઈ પ્રસાદી રહી ગઈ છે તેઓ તેને કેદખાને નાંખી મુકે છે. તેઓ
પોતાનાં બાળકોને વિદ્યારસ ચખાડતાં નિરંતર અચકાય છે, એટલું જ નહિ,
પણ પોતાના દેશીયબાઈઓનાં બીજાં વિદ્યાનાં બસની બાળકોને-નિરાશ્રિ-
તોને કોઈ પણ પ્રકારે મદદે આપતા નથી !

આર્યજન,—વાહ, વાહ-કીક વાત !

સ્વદેશ વત્સળ,—આ રીતની તો દેશના પુરૂષ વર્ગની દશા છે. સ્ત્રી-
ઓની સ્થિતિ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવિયે તો—

(ઈંદ્રસભાની ગજાલની રાહપર.)

કમકમાટિ કોણ ખાય ન સુંદરી સ્થિતિ બાળી ! ! !

હાય ! વિષમ ડશ્યો ડશી બ્હેમયવન કાળી ! —કમકમાટિ૦

શ્યાણી, સુસ્ત, શીળવતી જડપતિ કરે આલી,

જોડ અણુધટિ ધડાઈ, બવને નાંખે બાળી ! —કમકમાટિ૦

કોમળ કાંતાકુસુમ૨ મધુર શુભા પરાગ પામી,

જડ થડ^૩ વર યોગ્ય શું એ ! લાયક મુગ્ધ સ્વામી ! —કમકમાટિ૦

ફલેશ વૃષાકાળ બિની, ચિંતા વાદળિ કાળી,

નિત્ય નિત્ય નિરખિ બાપડી ગાત્ર નાંખે ગાળી ! ! —કમકમાટિ૦

સરસ્વતીપ્રકાશના ઉજ્જેશ અંતર આપે.

સુંદરી બહુને, તે અસ્તાનથી સંતાપે ! ! ! —કમકમાટિ૦

આર્યજન,—શિવ,શિવ,શિવ,શિવ!!! (એમ કહી સર્વે દાર્ષિ નિશ્વાસ નાંખે છે.)

સ્વદેશ વત્સળ,—વળી તેઓમાંનાં બીણાં ખરાં અબણ હોય છે !

બ્હેમયવને તેઓના પર એવી અસર કરી દીધી છે કે બાણેલી સ્ત્રીઓનાં
માખાપ બાઈબાંડું, સ્વામી સહોદર દુર્બળ દશા પામે છે કે ગત થાય
છે ! પ્રભૂ, પ્રભૂ ! ! ! વળી તેઓના વહીલનાં મન ઉપર તો આ રંગની
સાથે વળી એ ચટક લગાડી દીધી હોય છે કે આવી સ્ત્રીઓ આનીતિવાન

---

૨ કાંતા-સુંદર સ્ત્રી ૩ પી કુસુમ-ફૂલ. ૩ મુગ્ધ-અણુસમજી-બાળક
જડથડ-થડિયા જેવો જડ-વૃદ્ધ બાળ લગ્ન અને વૃદ્ધ લગ્ન ઉપર આથી
કટાક્ષ છે.

નિકળે છે. પણ તેઓ સમજતા નથી કે તે વાત વાસ્તવિક રીતે જોતાં કેમ છે? તથાપિ, ઘણાં તો નહિ પણ થોડાંક તે જોમો નહિ ગણુગારી ભણે, ભણાવે છે. પણ, દૈવયોગે ખરાબ, દુઃખ કારક, અને નુકશાનકારક ઉપર દરસાવેલા ચાલને લીધે ઘણાં માઠાં પરિણામ નિપજે છે—તેનું અહિં બ્યાખ્યાન કરું તો ખેશક સર્વ સભાસદોનાં નેત્ર-માંથી એકાએક આંસુની રેલ પોતપોતાની મર્યાદા મુકી ચાલે!

સર્વે—એમાં શું કહેવું?

સ્વદેશવત્સજ,—આ પ્રકારે મારા દેશી બાંધવ સમગ્રની અવસ્થા છતાં—તેમની બુદ્ધિ એવી તો જડ થઇ ગઈ છે કે તેમને આ બધાં દુઃખ સુખ જેવાં ભાસે છે! શો મોહ! શી જડતા! શી દુર્દશા?

(રાગ આઝા ગોડી.)

જડતા ગઈ પામી બુદ્ધિ, સ્વદેશિની, જડતા પામી ગઈ બુદ્ધિ
દુઃખ દાવાનળ સળગી રહ્યો શિર, ધૂમે વંટોળ તોય ન શુદ્ધિ—સ્વદેશિની
આમ અનીતિરાહુ કરે ગ્રાસ આમ આયઞ્રદો ગતિહુંધી !!!—સ્વદેશિની
સંકટ વિકટ વહે પૂરપેરે, પરવશને શીજ પ્રબુદ્ધિ !!! —સ્વદેશિની
સર્વ અનર્થ—પરંપરા ભાસે ગઈ હાય! સર્વ અમૃદ્ધિ !!!—સ્વદેશિની

આર્યજન—પ્રભૂ-પ્રભૂ !!! (એમ કહી નિશ્વાસ નાંચે છે)

સ્વદેશ વત્સજ,—તેઓ હેમચવનની બાંધિલી નાતની બેડીથી સુધારાપ્રભાકરનું બ્યાં પરિબળ હોય છે ત્યાંની અવસ્થાના ચિત્રનું અવલોકન કરવા જવા પગથી શક્ત નથી. અહા! કેવી કેવી શોકમય સ્થિતિ!! શિવ! શિવ! શિવ! શિવ!!! તેઓની ગુલામથી પણ કેવી ભય ઉપજાવે એવી અને વિશેષ ખરાબ અવસ્થા!!! પ્રભૂ! પ્રભૂ! પ્રભૂ!!!
(એમ કહી ઉપરનું પદ ફરી ગાય છે અને પરમ શોકમય થઈ પોતાના આસનમાં પડે છે—પણ પાછો સચેત થાય છે. સર્વ સમાજિકોની પણ તેવોજ સ્થિતિ થાય છે. તેમાં આર્યસેન અને રાજપુત્રોની સર્વથી વિશેષ.)
પ્રતીહારી (પ્રવેશ કરીને.),—મહારાજ!

(ગીતિવૃત્ત.)

સદ્ગુણને નીતિમાં શ્રેષ્ઠ, રૂપમાં અપ્રતિભયા જે

સ્વતંત્રતાને તેમનિ સ્વદેશપ્રીતિ સખી અહિં આવે ! ! !

આર્યસેન (સાનંદશ્વર્યે)—એ બાબિકાઓ ઠીક સમયે આવી પહોંચી !
ક્યાં છે તે ? સત્વર બોલાવ.

પ્રતીહારી,—આત્તા દેવ ! (પરિક્રમણ કરી સ્વદેશપ્રીતિ તથા સ્વતંત્રતા
સાથ પ્રવેશ કરતાં) આમ, આમ પૂજ્ય બાઈ સહિયો ! (સર્વે પરિક્રમણ કરેછે.)

બંને,—રાત્રિધિરાત્ર, નચતાપૂર્વક અમે આપને વંદન કરિયે છીએ !
(એમ કહી પોતાને આસને બેસેછે.)

આર્યસેન,—કલ્યાણિકે ! મારી પ્રબળને સુખ કરનારાં થાઓ !

સ્વદેશપ્રીતિ,—મહારાજની શી આત્તા હશે ?

આર્યસેન,—આ અહિં આજ સમાજ ભરવાનો હેતુ તમને વિદિત
હશેજ ?

સ્વતંત્રતા,—આર્ય ! પ્રતીહારીથી કેટલુંક વિદિત થયું છે. તો હું
મારી દેશમાં સ્થિતિ કેવી છે તે નહિ કહું તોપણ તે સર્વ સમાજનોને
માણુમ હશેજ.

(ઈંદ્રસભાની ગણલની રાહે.)

અપશુકની ચરણ બહેમબવનના જે વાર,
ભરતબુવન થયા, પામિ અસ્ત હું અધિકાર !
બંધુનો સહવાસ ગયો, ગિરિ યુક્ત હું પામી,
વનચર ધરિ વૃત્તિ તદપિ આર્ય-અંતર્યામી !
હિમગિરિ ઉચ્છંગમાં હું એલું ૩૬૩૫ !

૫૪ શિવાલિકા આડો રહ્યો ! તુજ ભવનથી ભૂપ !

તથાપિ,—તેટલે દૂર છતાંએ ધર્મચેત્તાથી સ્વદેશવત્સજને પ્રિય તથા
દેશદૂભવ સુચિન્હથી આજ અહિં આ હું છઉં ! પણ મારા સર્વ આ-
ર્યબંધુઓને હું જલદી સામાન્યતાએ સુખ આપનારી થઈ પડું એવા સમય
હવે જલદી ચાહું છઉં !

સ્વદેશપ્રીતિ,—

(રાગ કાફી જીલો-તાલદોષચંદી)

અવસ્તા મારિ હો ! થઈ સર્વ થકીજ વિશેષ !—

અવસ્તા ૦

૧ શિવાલિક ૫૬૩નો ૫૩૬૦.

કોઈ નહિ-ગણુગારી રહું મને-અરે! હાલ પણ છે કોનો નેહ લેશ? અં
હું દુઃખિયારી સુખી ના કરી શકિ કોઈ દિન બંધૂ મારાં પરમેશ! અં

તથાપિ મારા સહોદર સ્વદેશવત્સળ મિત્રાદિ વર્ગમાં હું વિશેષ માન
પામું છઉં તેટલું મારે દૈવ જોર કર્યુંછે. તે છતાં પણ સર્વના મન ઉપર
મારી સત્તા ચાલે તેવા સમયની ઘણીજ અધીરી થઈ હું વાટ જોઉંછઉં!

આર્યજન,—બાપુ, ધારણ ધર-એવો પણ સમય આવશેજ! હવે
તે દૂર નથી.

આર્યસેન (ગંભીરતાથી આસને ઉભા રહી),—મારા ભારતવર્ષીય પુત્ર
પુત્રીઓ! તમારા આ વૃદ્ધ વડીલનાં આ બેએક વચન ધ્યાનમાં લેઈ,
તેના ઉપર વિચાર કરો! તમે તમારાં વ્યગ્ર અંતઃકરણને, તમારા ધરમાં,
અથવા કોઈ એકાંત સ્થળમાં થોડોક સમય ખેંચી, શાંત કરી, કંઈ આપણો
હૃદય થાય તેમ મનન કરો! આ વેળાએ તમારાં અર્ધાં અંધ થયેલાં
ચક્ષુઓમાં કંઈ જળ રહ્યું હોય તો તમારા વડીલ અને તમારા શુભિચ્છક,
તથા સુખકર્તાની આવી માઠી દશા જોઈ, તથા તેમનો દુઃખદાવાનળ
નિહાળી, અમુરૂપે પાડી, તે દાવાનળ જુઝાવી નાંખો! તમારાં હૃદય છેક
કઠિણ ના થઈ ગયાં હોય તો તેઓનાં, મૂગાને પણ તેમના પોકારનું વ-
ર્ણન કરતી વાચા આપે એવાં, કષ્ટ, અનંત, અપાર, અને અમાપ જો-
ઈ-તમે સદય-હૃદય થઈ, વિચાર કરી, તે બધું ધ્યાનમાં લેઈ, તે દૂર
કરવાને હિંમત ધારી ઉઠો-ઉઠો-અને ઉઠો! જેમયવનને તથા તેના પરિ-
વારને દળી નાંખવા તમારી સહાયે આવેલા આ તમારા બલુઈચ્છનારનાં
વાક્ય સાંભળી, એકદમ આયુધ સેજ, ઉઠો-અને જેમને આપણા પવિત્ર
આર્યદેશમાંથી હાંકી કાઢો! તેમનો થતો જીલમ તમે હવે વધારે વાર મૂગે
મોઢે ન સહો! ઘણા દિવસ તમે તમારા કુશમનને પાળી પોષી મોટો કર્યો.
તેણે તમારો ગુણ ના જાણ્યો, અને તમને છેહ દીધો. તે તમનેજ ઇજા
કરવા તત્પર થયો! તો જલદીથી શસ્ત્રથી તેનો શિરચ્છેદ કરો! હવે તેને
વધારે વાર નિર્ભય રહેવા ન દો! પ્રથમ તમારી સાથે તે છળ કપટથી
વર્તી તમારા ધરમાં પેઠો, અને પછી તેણે તમને ત્યાં રહી બહુ ફાસલાવ્યા
પટાવ્યા અને આખરે ફાસાવ્યા. પાડોશી ફીટી તે હવે ધરધણી થયો-તો

હવે તેને રાજનીતિયે દૂર કરો!

તમને વળી એકવાર ફરીથી કહું છું કે તમે જાગૃત થાઓ! અને જેમયવન સાથે રણમાં બહાદુરીથી લડી, તેનો પરાજય કરી, તેની પાસે આપણો ભરતદેશ ત્યજવો! મારા સેવકો અને મારા પુત્રો! તમે પણ તમારાં સૈન્ય તૈયાર કરાવી જેમયવનની સામે જંગ મચાવો અને વિજયી થઈ, સ્વતંત્રતાના ધવળ ઉજ્જવળ વાવટા ફરે ફરાવો!!!

સર્વે,—તથાસ્તુ!!!

આર્યસેન,—પ્રથમતો મારા બહાલા, પુત્ર ગુર્જરસેન! તને કહેવાનું કે તારા પ્રદેશમાં જેમયવન પોતાની સ્વતંત્ર સત્તાથી રાજ્ય ચલાવી રહ્યો છે તેનો વધ કરી-તેનો પ્રધાન અધર્માસુર તારી પ્રજાનાં લોહી ચુસે છે તેને પકડી-તેને ફજેત કરી, તેને નિર્વેશ કરી, અનીતિરાહુ, જારસિંહ, તથા વ્યસનસિંહ તારા ખંડિયા રાજાના દરબારમાં તથા દેશમાં મોકળે મહાલે છે, અને તારા પોતાના તથા તારા ખંડિયા રાજાના દરબારમાં મુખે નિવાસ કરે છે, તેમને સર્વને બંધીવાન કરી, તેમની ફજેતીના ફાળકા ઢરાડી, તેમના બધા પરિવાર સાથે તેમને ફના કરી નાંખ! વળી કુસંપિકા, ઈર્ધ્યા અને અવિદ્યા પિશાચણીઓ તારાં પ્રજાબાળકોનું લોહી ચુસે છે તેમને પકડી, લક્ષ્મીના પિતાને હસ્તગત કરી, તેને પોતાના અંધકારથી ભરપૂર પ્રદેશમાં, કે તેથી પણ વિશેષ અંધકારવાળા ભાગમાં ગુંગળાવી મારી નાંખવા હુકમ કર! અને અલક્ષ્મીવાણીને ફજેત કરી તેના પિતાને ધામ, પશ્ચિમદિશામાં યવનના મુલકભણી મોકલી દે! જેમયવનના પુરસ્કાર અનબ્યાસને ગરદનમાર-અને તારો પ્રદેશ નિઃકંટક કરી સ્વદેશવત્સળ તથા સ્વદેશપ્રીતિની સૂચના પ્રમાણે વર્ષ!

ગુર્જરસેન,—જેવી ભારતશિરઃછત્રની આસા! હૃદય મને તે સદૃશ પાર પાડવાનું બળ અને બુદ્ધિ આપો!!!

આર્યસેન,—તથાસ્તુ!!! બાપુ માહારાષ્ટ્ર અને વંગરાજ-આ બોધ કંઈ માત્ર ગુર્જરને માટે જ છે તેમ નથી. તે તમને પણ બહુ ઉપયોગનો છે. તેના અક્ષરે અક્ષર તમારે વીણી લેવા તથા હૃદયમાં દડતાની સુવર્ણશલાકાથી કોતરી રાખવા ધટે છે. તમારા પ્રદેશમાં કહે છે કે વાણી

અને બ્યાલિચાએ જે સના મેળવી છે તે દૂર કરી તેમના પગ હાલમાં
શોરમાં છે તે ભાગી નાંખી ગુર્જરસેન સાથે એકાત્મતાથી વસે !

માહારાષ્ટ્રાદિત્ય) (મવિનય.)—જેવી પિતૃ-તીર્થની ધર્મસા ! જગ-
તથા દીશ્વર, તું અમને અમારા ભગીરથવ્રતમાં સા-
અંગરાજ) મર્થ અને સિદ્ધિ તથા સાધન સાહિત્ય આપ !

આર્યસેન,—જરૂર, તે સર્વ મંગળનો પ્રયોજક કરણાર્જુન પરમેશ્વર
તમને જયજ આપશે, અને મારી પણ તમને તેજ આશિષ છે ? કુરૂ
અને મારા બીજા બધા પુત્રો ! તમે તમારા પ્રદેશમાંના સર્વ વીર પુરૂષોને
જનમૃત કરી, તમારા આ ત્રણ બાંધવની મદદમાં મોકલી, દેશ,
બૃહમયવનની પરતંવ્રતાની બેડીમાંથી મુક્ત કરો ! બાપુ સ્વદેશવત્સળ !
તે વેળા તારા પેલા ઉપવનમાં, વૃક્ષની છાયામાં મૈં દેવાંગતાને સ્વ-
રૂપે, મારી પુત્રીઓ સાથે દેખા દેઈ, મારી દશા ચિતરી હતી,—
તથા જેની મૈં સોંપરત કરી હતી, તે સૌ વાત લક્ષમાં લાવી,—તે પ્રમાણે
ચાલી, તું બૃહમયવનતા નાશને આવે અને અંતે, તારી શિખામણનો,
આમને બધાંને, તારાં ભાઈ ભાંડુને, લાભ આપજો : અને નિરંતર જય
મેળવી,—સુધર્મેન્દુના ધવળ ઉપદેશથી યશસ્વી થઈ, સુખશાંતિમાં, જગત્પિતા
પરમેશ્વર પાસેથી તારાં શુભ કલ્યાણકારક કર્મનાં મંગળ ફળની ભેટ પામ-
જે ! તથાગતુ ! ! !

સ્વદેશવત્સળ,—આપતાં મંગળ આશિર્વચનની પ્રસાદીતાં પુખ્ત
હું મારે મસ્તકે ચડાવુંછું—અને આપની સેવામાં તે મરતક અને મારા
પ્રાણ, સમય આવ્યે અર્પણ કરવા, પ્રતિસા લઈછું !

આર્યજન (સાનેદાર્થ.)—સાખાશ, સાખાશ ! ધન્ય છે આ ઉત્સાહ—
વીર ભક્તને ! જય જય સ્વદેશવત્સળ—જય જય આર્યોધિરાજ મહેન્દ્ર—જય
જય જય જય.

આર્યસેન,—સુધર્મેન્દુ, સુધારાપ્રભાકર, કુમાર, સંપલદ્ર આદિક મારા
સર્વ કુટુંબિજનો ! ! ! તમે પણ તમારા શુભ પ્રયત્નમાં મંડ્યા રહો—અને
અંત્યે જય મેળવી, મારી પ્રજાને સુખી કરો,

સર્વે,—તથાગતુ ! ! !

આર્યસેન,—પ્રજાજનો અને મારાં બાળકો ! તમે પણ તે સુખનાં ફળ

સત્તર આખો એવી ઇશ્વરને હું ખરા અંતઃકરણથી પ્રાર્થના કરું છું તે ક્ષણી-ભૂત થાઓ ! તથાસ્તુ ! (મક્તિ તથા શ્રદ્ધાપૂર્વક એકાગ્રતાથી) અહો સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિમાન, સર્વ વ્યાપક, પરમાત્મન્ નિરંજન પ્રભૂ ! અમે જે ધારણા કરીએ છીએ તે સફળ થવાની તારી ઇચ્છા ના હોય તો તેમાંનું કંઈપણ વળે નહિ. માટે હે ઇશ્વર કૃપા કરી તારા પુત્રના સર્વ મનોરથ પાર પાડી, તેને તથા તેના પરિવારને સુખી કરજે ! ઓમ્ શાંતિઃ, શાંતિઃ, શાંતિઃ ! ! !

આર્યજન,—શ્રી આર્યસેન મહારાજાધિરાજ મહેન્દ્રનો જય ! જય, જય, જય ભારતવર્ષનો ! જય સ્વદેશવત્સજનો ! જય ઉદય હો સુધર્મન્દુ, સુધારાપ્રભાકરનો, તથા સ્વતંત્રતાનો ! જય, જય, જય હો જય ! ! !

(આર્યસેન, આ મંગલવચનના જય શબ્દ થઈ રહેછે, તેવામાં પોતાને આસને ગંધોરતાથી વિરાજમાન થાયછે.)

સ્વદેશવત્સજ,—ભારતવર્ષીય આર્ય બંધુજનો ! ભરતઅંડનાં પુત્ર પુત્રીઓ ! અમે આર્યાવર્તના રાજા મહારાજાદિઓ ! પરમ શ્રીમાન્ મહેન્દ્ર શ્રી આર્યસેનની સૂચના પ્રમાણે ખેશક આપણે વર્તવું નોંધ્યો ! આપણે આપણા દેશમાંથી, બૃહમથવનની સામા દારણ પુદ્ધ કરી, જીવ આપવો પડે તો તે એ આપીને પણ તેને હરાવીને દેશને તેની સર્પ-ચૂડથી મુક્ત કરી,—આપણે સર્વ આર્યકુળના છીએ, તે વાસ્તવિક રીતે પશુ તેજ છીએ તે બતાવી આપવું ઈચ્છે ! બૃહમથવનની સેના અસંખ્યાત હોય તોયે શું ?

(છપય.)

સિંહખાળ, વિકરાળ, એક, અતળીખળ, ફાળે
કુદી,—ગર્જના ધોરે કરી,—વિજળી સમ ગ્રાળે
જળતાં નેત્ર વિકાસિ,—પુચ્છ ધ્વજપટ શિર નામી,—
પંજે અડગ સમાન વજ્ર અતિ ઉગ્ર ઉગામી,—
ધરણી તળ બોમ ધ્રુજવિને જૂથ હજારો હાથિના
પીલી નાખે પળમાં ! બસે-હોયે મસ્તિનાં ભંધી ! ! !

તમારૂં બળ થોડું છે તોપણ—

(દોહરો).

અહ્ય મહત સન્મુખ થતાં તેજ પામશે પૂર—

પૂનેમે તેજમ્બેલી અતિ શશિ સન્મુખ ને સૂર !

માટે તે કાર્ય ઝટ આરંભી પૂર્ણ કરો !

આર્યસેન,—પ્રિય બાળકો ! હવે તમે તમારી મેળે તમારું કામ ધટિત પ્રમાસથી કરજો. હું જાઉં છું. (વેત્રવતી પ્રત્યે) આર્ય વેત્રવતિ ! માર્ગ દાખવ !

વેત્રવતી (પરિક્રમણકરતા),—આમ, આમ, મહારાજ !

(બંને જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ ને.

દૂત (પ્રવેશ કરીને).—મને લાગેછે કે અદ્યાપિ સભા વિસર્જન થઈ નહિ હોય; એમ હોય તો કેવું સારું!! આ કામ બહુ ઉતાવળનું છે—ધણુંજ છાનું રાખવા નેગ અને ઉપયોગી છે. માટે મારે સત્તર સભામાં જાહેર કરવું જોઈએ ! (પરિક્રમણ કરતા) વિદ્યારણ્ય તો આજ, નહિ! હા, પણ સભામંડપ જણાય ! ચાલ જાઉં (એમ કહી જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ ને.

(રાજકુમારાદિ સર્વ સભાસદો પાંતપોતાને સ્થાને વિરાજિત છે.)

પ્રતીહારી (પ્રવેશ કરીને).—રાજ સભાસદો ! ધણી ત્વરાથી અને ધણે છેટેથી એક દૂત આવ્યો છે તે સભાને કંઈ સંદેશ કહેવાને અધીરો થઈ રહ્યો છે ! આત્તા હોય તો આવે.

સર્વ (સોતકંઠ),—હાં-જલદી આવવાદો. (પ્રતીહારી જાય છે.)

સુધર્મેન્દુ—(સન્વિતર્ક),—મને લાગે છે કે જેમવચનને લગતી બાતમી સહ એ હલકારો આવ્યો હશે ! જોઈએ જોઈ શું નિકળે છે ? (દટલામાં દૂત તથા પ્રતીહારી પ્રવેશ કરે છે.)

પ્રતીહારી (દૂત-પ્રત્યે),—આ સભા જનો એકા-તેમને જણાવવું હોય તે જણાવ !

દૂત,—રાજસભાસદો ! મહેન્દ્ર આર્યસેનની આત્તાથી કાંઈ કામ

સર હું જનો હતો તેવામાં ક્ષિતિજ ઉપર સૂર્યતેજ પડવાથી ચળકતી ક
શાની હાર દીઠી ! અને મધ્ય મંડળ ચડી આવવું હોય તેવું નજરે પડયું !
ત્યાં મેઘાડુંબર, ગર્જના, અને વિજળીના ચમકારા થતા હોયએવું મનેભાસ્યું !

સર્વે.—(સોત્કંઠ).—પછી, પછી—

દૂત,—પછી, ઐડીવારે હું જાઉં છઉં તો લડાઈની બધી સામગ્રી સજી
કોઈ મેહોડું લશ્કરે આવવું દોડું. તેમાં જેમયવન, અર્ધમાસુર. જારસિંહ,
બસનસિંહ, પક્ષપાત આદિ, પોતપોતાના ટુકડીઓ સાથે, સર્વ યોદ્ધા, નાના-
ચિખ આયુધધારી દીઠા. તે ઉપરથીજ તે ક્યાં જાયછે તે વાત જાણી
લેઈ આપને જાહેર કરવા,—હું ત્યાંથી એકદમ નિકળ્યો તે દરબાની દેવડીએ
આવી અટક્યો. મને હવે વિશેષ બાતમી મેળવવા જવાની આજ્ઞા છે!—

સર્વે,—(અતિ આતુરતાથી),—હા, હા તું જલદી જા. (જાય છે.)

સુધારાપ્રભાકરે—રાજપુત ! આપણા મેળાપની વાત જેમસિંહના
કોઈ બાતમીદારે તેને જણાવી હશે; તેથી સર્વ સૈન્ય સજી, લડવા આવ્યો
છે—તો આપણે મહારાજની આજ્ઞા પાળી. તેનો મનોરથ પૂર્ણ કરિયે,—
સ્વદેશવત્સળ.—અને દેશને મુક્ત કરિયે !

સુધર્મેન્દુ,—જેવી ઇચ્છા !

સંપભદ્ર,—હવે વખત ગાળવાનો સમય નથી.

રાજપુત્રો,—પ્રતીહારિ ! અમારા સૈન્યને આયુધ ધારણ કરી લ.
ડવા સાર તૈયાર થઈ આવવાનો આજ્ઞા કર.

પ્રતીહારી,—જેવી સ્વામીની ઇચ્છા. (જાય છે.)

સુધારાપ્રભાકરે,—કુમાર ! આપણું સૈન્ય પણ તૈયાર કરો.

કુમારે,—અર્ધે પરિચારક ! સેના સહિત આપણા મંડળિક રાજાને
રેન્જુ થવા હુકમ કર. (પરિચારક “વાદ” કહી જાય છે.)

સ્વદેશવત્સળ—આર્થ આંધવો ! હવે આપણા દેશને મુક્ત કરવાનો
સમય સમીપ આવ્યો છે તે વખત અહિં આર્થનામ શૌર્યથી દીપાવી દેવા
તૈયાર થાઓ !

(સર્વે પરિક્રમણ કરે છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

(દુશ્મનની સેનામાંથી રણતૂર અને વાદિત્રના ઘોષ સંભળાય છે. આર્યસૈન્ય સહિત પ્રતીહારી, તથા મંડલિક સેના સહિત પરિચારક પ્રવેશ કરે છે).

પરિચારક (રાજ સમામદાને હાથ જોડીને),—મહારાજ ! અધું તૈયારછે.

રાજ કુમારો,—આલો, ત્યારે-તમારી દુશ્મનના લોહીની તરસી તરવારને તૃપ્ત કરો !

(સર્વે સેના સહિત વાદિત્રનાદ કરતા પરિક્રમણ કરે છે. સામેની દિશાથી વ્રહેમયવન, અંધર્માસુર, અનોતિગહુ, જારાસિંહ, વ્યક્તનાસિંહ, પન્થપાત, કુસંપિકા, વારુણી, રૂપ્યા, અવિશા, અનભ્યાસ, પરતંત્રા તથા વ્રહેમયવનની વધી સેના દમમથી પ્રવેશ કરે છે.)

કુમાર, (ભાગલ આવીને),—અહો શૂરા સૈનિકો ! સંગ્રામમાંથી પાછી પાતી કરી, કુળને-નામને-આર્યપદને કલંકિત નહિ કરી, આ રાક્ષસોના હાથમાંથી દેશને મુક્ત કરવા માટે અહાકુરીથી લડો તથા યશસ્વી થાઓ ! આલો ત્યારે—

(રણગીત)

ધસો સૌ ધસો ઝપટ રણમાં !

વસો નહિ એ તર કાપર-તા ! (૨)

ધુમો રણભંગ ખૂબ ધૂમો !

શત્રુદળ કંઠ ખડગ ચૂમો ! ! !

લહો લહાવો કરિ કેસરિયાં—

ફરિ ફરિ એ દિન હોય ક્યાહાં ! ! !

દેશ નિજ કાળ દેહ ધરવી—

કીર્તિ અપ્સરા અમર વરવી !

તીક્ષ્ણશર-કુસુમ સુ વરસાવો !—

લોહિ એ રંગજા ઊડાવો !-
 જુદા હિંડોળે મ'સ ઝૂલો !-
 ફાગ એ અથાગમાં ડૂલો ! ! !
 અહા ! આનંદ વીર રેસ જ્યાં,-
 મોત-ડર દુઃખજ ફરેકે ક્યાં ?
 ચલો ઝટ ભેયા લડવૈયા !
 રમે રણ-તર્જન તતથૈયા !- ધસો સૌ૦

(નેપથ્યમાં રણવાદ્ય વાગે છે--અને આ સૂર ઉપાડો લેવામાં આવે છે :
 તથા એક લઈકર કૂંચ કરતું સંભળાય છે.)

અનભ્યાસ—(સામા પક્ષમાંથી લથડિયાં ભાતો આગળ આવો),--
 અહો બાંકા-સુભટો! તમે એકવાર હાથ આવેલા રાજ્યની સાહેબી અને
 મળને માટે રણમાં એલવામાં તમારી બાંકાઈ દાખવો ! (કુમારને જોઈ)
 અરે આર્ય કુળના ! તું કોઈ શત્રુપક્ષનો શૂરવીર હોય તો આવ, મારી
 સાથે ઢુલ્લુ યુદ્ધમાં મેદાન પડ.

કુમાર (સોત્સાહ),—અલબત્ત ! સ્વદેશના મોક્ષને માટે લડવામાં કોણ
 વિલંબ—કોણ સંકલ્પ વિકલ્પ-કોણ પાછી પાની કરે? અને કરે તો તેને કોણ
 શૂરવીર-કોણ એક ખરો આર્યપાળ કહે? આ યુદ્ધમાં ધૂમયું તે આપણો
 ધર્મજ છે બાંધવો-અને સિપાહી બહાદુર પેહેલવાનો ! જયજય મહેન્દ્ર
 ભરતરાજનો જય ! ! !

સૈનિકો,—જય, જય, જય, જય આર્ય વર્ણુનો-આર્ય દેશનો-આર્ય
 ધર્મનો ! જય—જય ! ! !

કુમાર (અનખ્યાસને),—આવી જાઓ-તમે પણ અમારા આર્ય
 હાથ કેવા છે તેનો સ્વાદ તો લો ! ચાલો-આ મારી શક્તિ તમારા હૃદય
 સરોવરમાં બોહીની છોળોમાં ઝીલવા તત્પર થઈ રહી છે. જય જય-મહેન્દ્ર
 આર્યસેનનો-જય જય ! ! !

(એમ કહી દ્વન્દ્વ યુદ્ધ કરતા પોતે પરિક્રમણ કરે છે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

(રણની ઝોજી બાજુએ)

રાજકુમાર તથા સુધારાપ્રભાકર,—આવો ! અમારી સાથે યુદ્ધ કરવા કોઈ સુભટ દુશ્મન દળમાંના હોય તે—આવો કોઈ બળિયો મહારથી અમને યુદ્ધદાન આપવા, આવો કોઈ શૂરવીર ! અમારા ઘોડા તેના મુગરને ધૂળમાં રગદોળવાં થતયનાટ કરી રહ્યા છે !

નહેમયવન } (આગળ આવી),—અમે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર છીએ. એક તરફ-
ગારસિંહ } થી તમે પાંચછો, તેમની સામે અમે ત્રણ તુમુલયુદ્ધ કરવાની
તથા }
વ્યસનસિંહ } હિંમત ધરાવિયે છિયે. (લડતાં લડતાં સર્વે પડદામાં જાયછે.)

પરતંત્રા } (સ્વતંત્રતા તથા સ્વદેશ પ્રીતિ તરફ આંગઢી દતાવી),—
તથા }
શૂર્યા } અહો તમારા લોહીનાંજ તરસ્યાં છિયે ને ! ચાલો હવે યુદ્ધ આવો!

સ્વતંત્રતા તથા સ્વદેશપ્રીતિ,—આ અમે તૈયાર છીએ. આવો !

પરતંત્રતા (સ્વદેશવત્સલ્યે),—અરે સુભટ ! તું હજુ સુધી દૂરનો દૂર કેમ ઉભો છે ? તું અને આ મે વીરબાળિકા—તમે ત્રણ મારી અને શૂર્યા સાથે તુમુલ યુદ્ધમાં સામેલ થાઓ.

સ્વદેશવત્સલ્ય,—હું જાનિ મારવી પડે માટે તેની સાથે યુદ્ધ નથી કરતો—તોપણ સ્વદેશને અર્થ કંઈ દોષ નહિ ગણી, તારી માગણી કબુલ રાખું છું. પણ પેહેલાં તું ધા કર. (એમ કહી બધાં તુમુલ યુદ્ધ કરતાં પરિક્રમણ કરેછે.)

પ્રવેશ ૬ ઠો.

કુમાર (રણના બીજાજ ભાગમાં પરિક્રમણ કરતાં—સવિતર્ક),—અહો ! તે બિચારો મારી સાથે હવે યુદ્ધ કરનારો અનભ્યાસ ધૂળમાં રગદોળાતો આ પડ્યો ! હવે એને શું કરવા હેરાન કરવો ? (રાજપુત્રઆદિના તુમુલ યુદ્ધ તરફ દ્રષ્ટિ કરી) અરે ! પણ, રાજપુત્રો કુમળી વયના અને પેલા અનુચર સહવર્તમાન મજબૂત જોરાવર કદાવર રાક્ષસો લડેછે—તે બરોબર ક્યાં ઉ-

તરફ ? આત હું તેમની મદદ જાઉં.

(એમ કહી તે તરફ પરિક્રમણ કરેછે.)

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્વતંત્રતા (રણના એક માયમાં પ્રવેશ કરતી સંવિત),—આ પરતંત્રતા અને ઈર્ષ્યા રાક્ષસીઓ તો બિચારી મડાનુલ્ય થઈ પડી! અરે તેઓના પ્રાણ તેમના રહેને જલ્દી જતા રહ્યા છે ! ? ! પણ અરે દૈવ ! આ મૂર્છામાં ટંગેલી સ્વદેશપ્રીતિ, અને જેને હું પ્રાણ સમાન અથવા તેથી એ વધારે જાહી-અને જે મહેન્દ્ર આર્યસેનના લાડીલા-આર્ય સ્વદેશવત્સળ-તે ધાયલ પડ્યા છે તેનું કેમ કરવું ? (આસવાસ જોઈ) અરે-આટલામાં કોઈ છે કે ? (સંપભદ્રને જોઈ.) અરે બાઈ સંપભદ્ર ! મને લગાર આમને તેજમાં લઈ જવા સહાય થાઓ ! (એમ કહી સ્વતંત્રતા તથા સંપભદ્ર મઝી સ્વદેશવત્સળ અને સ્વદેશપ્રીતિને તંબુ તરફ લેઈ જાય છે.)

પ્રવેશ ૮ મો.

સંપભદ્ર (પુનઃપ્રવેશ કરતી),—અરે પેલી કુદ રાક્ષસી આપે છે તેને હું યુદ્ધ આપું. (એમ કહી તેના તરફ પરિક્રમણ કરેછે.)

કુસંપિકા (સામી ભાવી, શસ્ત્ર ડગામી),—અરે મારા કદા વેરી સંપ હું તને જ શાપું હજી ને—(એમ કહી સંપભદ્ર ઉપર ધસેછે; બંને યુદ્ધ કરતાં પરિક્રમણ કરેછે.)

પ્રવેશ ૯ મો.

સુધર્મેન્દુ (રણના એકાંત ભાગમાં, સવિતર્ક),—કુશ્મનનું બળ હજી વધતું જાય છે ! સ્વદેશવત્સળ જાગ્રમી થયો છે ! પણ પ્રતીહારના કહેવાથી જાણાય છે કે તેને હંઈ શુદ્ધિ આવી છે. હંધર તેને આરામ કરો ! (અર્ધમાનસ)

સુરને જોઈ) અરે જીને સારૂ મારી દુકડીથી વિખુટો પડી હું બમુંધું તે અ-
ધર્માસુર પરિવાર સાથે આ આવે. કંઈ ફિકર નહિ. આ એને હાથુંધું !

(એમ કહી તેની સાથે તુમુલ યુદ્ધ કરતાં અદર્શ થાયછે.)

અનીતિરાહુ (પ્રવેશ કરતાં સામે શીલાદિત્યઆદિને જોઈ),—રાહુ તો એ-
કલા ચંદ્રનો અથવા એકલા સૂર્યનો ગ્રાસ કરે અને તેએ પર્વણીએ,—
પણ હું તો શીલાદીત્ય અને સદ્ગુણચંદ્ર પેલા આવે તેમનો ગ્રાસ કરું.

(એમ કહી તેમની સાથે તુમુલ યુદ્ધ કરતાં અદર્શ થાયછે.)

પ્રવેશ ૧૦ મો.

સરસ્વતી (પૂર જોતમાં અવિદ્યાની પાછલ પડતાં),—અલી અવિદ્યા !
પલાયન મા કરે ! કંઈ નોંઠે નહિ જાય. તું તારે ઉભી રહી, યોગ્ય દંડ પામી,
ધર્મર પાસે તારાં કર્મો કર્મનાં ફળ પામવા જા. (એમ કહી પૂરાવેગથી ધસેછે.)

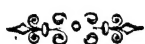
અલક્ષ્મી (લક્ષ્મીને, સામેથી પ્રવેશ કરતાં, મળતાં),—અલી બહેન
લક્ષ્મી ! તું તો મારી માની જણી બહેન થાય. તોપણ હવે શત્રુપક્ષમાં છે
તો આવ યુદ્ધ આપ ! કાં તું નહિ કે કાં હું નહિ જીને આપણે જાનાં
હતાં તારે રમતમાં રોજ જોતાં લડતાં—તો આજ શી નવાઈ છે ?

લક્ષ્મી,—કંઈ નહિ બહેન. મારી પણ એજ ઈચ્છા છે. (એમ કહી
બંને દ્વન્દ્વયુદ્ધમાં રોકાય છે.)

પક્ષપાત (સવિતર્ક, પ્રવેશ કરતાં),—મારે મારી પક્ષનાનું ખોટું છતાં
પણ ખરું કરવું. તો પેલી વીર-આગિકા નીતિ મારા ઉપર રોજ હુમલા
કરી રહી હતી તે આજ ક્યાં ગઈ ? આજ ખરો દાવ આખો છે તેનું
મોહી પીવાનો ?
(એમ કહી આસપાસ જુએ દટલામાં—)

નીતિ (માલી ડગમી),—લે તું તારૂં પોતાનું તથા તારી પક્ષનાનું
મોહી પીતો ધૂળ ભેગો થા. (એમ કહી માલાથી વિંધી તેને હેઠલ નાંચે)

છે—અને પોતે રણના ઓજા ભાગ તરફ સાટોપ પરિક્રમણ કરેછે.)

પ્રવેશ ૧૧ મો.

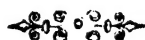
સ્વદેશવત્સળ (મંદમંદ પળ સોત્સાહ પુનઃ પ્રવેશ કરતાં—સવિતર્ક.),—મ સાંભળ્યું છે કે અર્ધમાસુર સુધર્મેન્દુની તરવારના જખમથી પીડાતો પૃથ્વી ઉપર માઠી સ્થિતિમાં પડ્યો છે. એવી સ્થિતિમાં પડી રહી બિચારો રી-બાય તે કરતાં તરવારથી મુક્તિ પામે તો તે બિચારો દુઃખથી છુટે!

(એમ કહી પરિક્રમણ કરેછે.)

સ્વતંત્રતા (પ્રવેશ કરતાં—સસંભ્રમ.),—આર્ય! રાજકુમારો મૂર્છિત થયા છે! સુધારાપ્રભાકર, કુમાર વિગેરે નાસતા દુશ્મનની પાછળ તેને દેશપાર કરવા ધસ્યાછે!

સ્વદેશવત્સળ (હર્ષ-શોકથી),—પ્રિયસામી! તું તથા બીજી બધી બીર-બાળિકાઓ મળી, રાજકુમારઆદિ જખમી થયેલા પોદ્ધાઓને ર-ણમાંથી તંબુમાં લેઈ લાઓ. તમારું દુશ્મનની પાછળ પડવાનું કામ નથી. તમે તેઓને આસનાવાસના કરી સચેત કરો! હું ફરીથી શસ્ત્ર સજી, શત્રુની પાછળ મારો ઘોડો મારી મુકુંછું. પણ તમે એ રાજપુત્રોનું મારી રીતે જતન કરજો હો! એ મને તથા મહેન્દ્રને પ્રાણુથી પણ અધિક જાણ છે! તો સત્કર લાઓ.

સ્વતંત્રતા,—જેવી આર્યની ઈચ્છા. આપ નિશ્ચિંત રહો એમને માટે! (ઉત્કંઠાતુરતાથી.) પણ પ્રિય! આપને આજ બહુ અમ ખેડાઓ છે. આપનાં કવચ ટોપ આયુધ પ્રહારથી ચારણી જેવાં થઈ ગયાંછે! ગાત્રમાંના જખમ હજી પૂરાયા નથી! માટે સાવધાન વર્તજો! શરીરની સંભાળ રાખજો! અને જયમાળ ધારણ કરી અમારી પ્રેમળદ્વિ હારવા બંધા પધારજો! (એમ કહી પરસ્પરને સ્પર્શ વિલોકતાં પરિક્રમણ કરેછે.)

પ્રવેશ ૧૨ મો.

સ્વદેશવત્સળ (રળથી દૂર પરિક્રમણ કરતાં-સકલ્લ સેદ.),—અરે !
આ બંને પક્ષનાં ધાયેલ થયેલા શૂરવીરોનાં શરીરે રીખાતાં પડ્યાં છે !
(ભગાર આગલ્લ જડ-સૈન્યને પ્હોચી મલ્લતાઃ સોલ્સાહ.) અહો ! હવે દુશ્મનના
શા ભાર છે ? તે પેલા બિચારા જીવ લેઈ આગળ નાસે ! (સાનંદ.) હવે
શું વધારે જોઈએ ! ? તથાપિ મારી આ વાંચ્છના સકળ થાઓ ! !

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

યાજ્ઞે દેશ સ્વતંત્ર સદ્ય પ્રભુજી ! જાજ્ઞે બધો આપદા !
નીતિ, પ્રીતિ સ્વદેશની સરવદા, રે'જ્ઞે, સુસંપે સદા !
સારો ધર્મ પ્રવર્તજ્ઞે ! વળિ જનો શાંતિ વિષે મ્હાલજ્ઞે !
કર્ષા આ જગનો જનો સરવને સદ્દષ્ટિથી બાળજ્ઞે ! !
તથાસ્તુ ! ! !

(જાયછે.)

